

A JOGI ÉS A JOGÁSZI KULTÚRÁRA HATÓ JOGELMÉLETI IRÁNYZATOK

Kivonat a legfontosabb munkákból – különös tekintettel az Egyesült Államokra

JELIGE: ÖBP311

**Pályamunka lezárva:
2022.12.22.**

1. Bevezetés

Az ügyvéd ügyfél nélkül koldus, a jog társadalmi normakövetés nélkül halott, a jogi oktatás szellemiség nélkül súlyos diszfunkciókba fullad.¹ Kontextus nélkül egyetlen jogintézmény vizsgálata sem vezethet érdemi következtetések levonásához,² ezért kiemelten fontos, hogy a joghoz kapcsolódó kultúra sajátosságait is éppoly behatóan tanulmányozzuk, mint a jogrendszer többi aspektusát. Tanulmányomban ezt egy egyedi nézőpont segítségével teszem meg: a jogi és jogászai kultúrát a jogelméleti irányzatok kontextusában térképezem fel.

Kiindulópontomul az a feltevés szolgál, hogy a jogelmélet alapvető struktúrája a jog jelenségét magyarázó különböző jogelméleti irányzatokból épül fel.³ Véleményem szerint legalább részben ezeken alapszik és hozzájuk nyúl vissza minden tudományos kutatás, amely a jogelmélet területén történik. Logikus lépés tehát ennek fényében a jogelmélet vázát a kutatásom vázává is tenni.

Mivel a jogot és a jogászokat övező kulturális környezet minden szakmabeli számára központi kérdés, a témában igen nagyszámú irodalommal dicsekedhet a jogtudomány, hiszen mindenkinek megvan a maga véleménye.⁴ Az én kíváncsiságom először is arra irányul, hogy ezekben az álláspontokban milyen jogelméleti szemléletek fedezhetők fel. Másodszor pedig célom az is, hogy a jogi és jogászai kultúrát tanulmányozó kutatások eredményeiről alkossak egy - ha talán nem is átfogó, de minél részletesebb és sokszínűbb - képet.

Munkámban az Egyesült Államokban sajátosan kialakult fogalmak és társadalmi attitűdök különös nyomatékot kapnak a többi ország kulturális jellemzőihez képest, ugyanis e téren kiterjedt szakirodalommal találkoztam kutatásom során⁵. Ezen enyhe hangsúly ellenére azonban a dolgozat alapvetően univerzális szemléletmódot követ: a lehetőségekhez mérten olyan egyetemes állításokat törekszem benne megfogalmazni, amelyek a jogi és

¹ pl.: Kennedy, Duncan: *Legal education and the reproduction of hierarchy*. New York and London, New York University Press, 2004, 32. o. – A jogi érvelés mibenlétét a megfelelő szellemiségű oktatás hiánya miatt a diákok nem tudják elsajátítani

² Fleck Zoltán: Jogelmélet kontextusban. In: Zsidai, Ágnes; Nagypál, Szabolcs (szerk.) *Sapere aude*, ELTE Eötvös Kiadó, 2017, 18.o.

³ pl.: Goodhart, A.L.: Legal Theory. In: *The Modern Law Review* 8, no. 4 (1945): 229. o.; Friedmann *Legal Theory* c. művében a jogelmélet fontosságát és felépítését a különböző jogelméleti irányzatok ismertetésén keresztül mutatja be

⁴ Fontos szerzők a témában: Lawrence M. Friedman, David Nelken, Roger Cotterrel, Roscoe Pound

⁵ pl.: Friedman, Lawrence M., Harry N. Scheiber: Legal Cultures and the Legal Profession. In: *Bulletin of the American Academy of Arts and Sciences*, vol. 48, no. 5, 1995, 7 o.; Frank, Jerome: *Courts on Trial — Myth and Reality in American Justice* (Princeton University Press, 1949), New York, Atheneum, 1963, 146—156. o.; Friedman, Lawrence M.: The Concept of the self in legal culture. In: *Cleveland State Law Review*, Stanford University 1990

jogászi kultúra kapcsán általánosságban megfigyelhetők. Emellett helyenként lokális érdekességekre is felhívom a figyelmet: szóba kerül például egyedi kontextusban India, Szlovákia és az Egyesült Királyság.

Dolgozatomban azt kívánom bemutatni, hogy a jogelméleti irányzatok perspektívája egy hatékony rendszerező elv lehet a jogi és jogászi kultúra kutatási eredményeinek feldolgozásában, és hogy érzékelhető kapcsolódási pontok fedezhetők fel e két témakör között.

Kutatásom a következőképpen épül fel. Először tisztázom azokat a legfontosabb jogelméleti fogalmakat, amelyek alkalmazására a munkám során visszatérően szükségem lesz. Ezután ismertetem a jogi kultúra kutatásának sarokköveit, majd rátérek a jogászi kultúra általános jellemzésére. Ezt követi a jogászi kultúra kapcsán megfogalmazott legfontosabb kritikák bemutatása, melyek név szerint az ún. *adversarial legalism*,⁶ a diszkrimináció⁷, az elfogultság⁸, a korrupció⁹, valamint a jogi oktatás három kiválasztott bírálata¹⁰. E kritikákra a következő alpontban megkísérlek megoldásokat kínálni. Végül levonom a végső konklúzióimat a kutatásom eredményeivel kapcsolatban.

Tanulmányom egészét a jogelméleti irányzatok értelmezési hálója szövi át, egyebekben pedig elköteleződés amellett, hogy a dolgozat központi témájából fakadó intenzív elméleti jelleg ellenére jelen esszébe a gyakorlati vonatkozásokat is megfelelően integráljam.

⁶ Friedman 1995.

⁷ Dunston, Ashleigh P.: A call to action: fighting racial inequality behind the bench. In: *Campbell Law Review*, 2021, vol. 43, issue 1. o.; Dunston, Ashleigh P.: Sexism: The Elephant in the Courtroom. In: *The North Carolina State Bar Journal*, 2020., 10-11. o.

⁸ Frank 1949.

⁹ Čuroš, Peter: Panopticon of the Slovak Judiciary – Continuity of Power Centers and Mental Dependence. In: *German Law Journal*, 2021, 1247-1281. o.

¹⁰

- a joghallgatók kiégése: Maranville, Deborah: Infusing Passion and Context into the Traditional Law Curriculum Through Experimental Learning. In: *Journal of Legal Education*, vol. 51, no. 1, 2001, 51–74. o.;
- pedagógiai képzetlenség a jogi oktatók körében: Borman, Deborah L., Catherine Haras: Something Borrowed: Interdisciplinary Strategies for Legal Education. In: *Journal of Legal Education*, vol. 68, no. 2, 2019, 357–391. o.;
- ideologizált-misztifikált oktatás: Kennedy 2004.

2. Fogalmi alapvetések

2.1. Jogi kultúra

Habár a jogi kultúra kifejezés Fekete Balázs megfogalmazása szerint „divatos és gyakran hivatkozott”¹¹, pontos definíciója a mai napig kiforratlan. Ez nem csupán annak köszönhető, hogy laikusok által is gyakorta használt, absztrakt fogalmak tudományos körülhatárolása általánosságban is szükségszerűen kihívást jelent, hanem annak is, hogy a különböző jogelméleti kutatások időnként markánsan eltérő jelentést társítanak hozzá.

Egyes tudományos munkák e szókapcsolatot főként geológiai, komparatív értelemben alkalmazzák, azaz bizonyos földrajzi régiók jogi kultúráit egymás viszonylatában, kölcsönhatások eredményeiként vizsgálják. Ez a nézőpont a jogi kultúra globális aspektusát helyezi fókuszba.¹² Más elemzések ezzel szemben lokális értelemben, a jog egyfajta fejlődéstörténeteként határozzák meg a jogi kultúrát, azt tanulmányozva, hogy mely külső társadalmi tényezők okozataként alakult ki az adott ország jogrendszere.¹³ A harmadik nagyobb jogi kultúra-koncepció pedig az előbbinek voltaképpen az ellenkezője: arra keresi a választ, hogy milyen belső társadalmi közeg kapcsolódik az adott jogrendszerhez, azaz a jogi kultúrát tükörnek tekinti, amely a jog valós állapotát mutatja meg.¹⁴ Ezt a harmadik kategóriát Karl E. Klare lecsupaszított, nyers definíciója szemléletesen bemutatja: „*Jogi kultúra alatt szakmai érzékenységet, szokásokat és intellektuális reflexeket értek (...)*”.¹⁵ Klare példálózó jelleggel feltesz néhány segítő kérdést a fogalom könnyebb megértéséhez, mint például „*Milyen tartós politikai és etikai elkötelezettségek befolyásolják a szakmai diskurzust?*”, „*Milyen felfogások és feltételezések léteznek a politikáról, a társadalmi életéről és az igazságosságról?*”, és „*Melyek azok az artikulálatlan előfeltevések, [amelyek] kulturálisan és történelmileg beleivódtak a szakmai diskurzusba és szemléletbe?*”.

¹¹ Fekete Balázs: A kortárs jogi kultúra fogalom eredete: Lawrence M. Friedman a jogi kultúráról. In: *MTA Law Working Papers Budapest*, 2016/9.sz. 2. o.

¹² Blankenburg, Erhard: Patterns of Legal Culture: The Netherlands Compared to Neighboring Germany. In: *The American Journal of Comparative Law*, vol. 46, no. 1, 1998, 1–41. o.; Coutin, Susan: The Comparative Study of Legal Culture Winter 2003. In: *Political and Legal Anthropology Review*, vol. 26, no. 2, 2003, 223–234. o.; Nelken, David: Disclosing/Invoking Legal Culture: An Introduction. In: *Social & Legal Studies*, vol. 4., 1995, 435–452 o.

¹³ Kurkchiyan, Marina: Russian Legal Culture: An Analysis of Adaptive Response to an Institutional Transplant. In: *Law & Social Inquiry*, vol. 34, no. 2, 2009, 337–364. o., Lydon, Ghislaine: Islamic Legal Culture and Slave-Ownership Contests in Nineteenth-Century Sahara. In: *The International Journal of African Historical Studies*, vol. 40, no. 3, 2007, 391–439. o.

¹⁴ Lawrence Friedman szerint „az amerikai jog a társadalom tükre”: Sharma, K. L.: Sociology of law and legal profession: A crosscultural theoretical perspective. In: *Journal of the Indian Law Institute*, vol. 24, no. 2/3, 1982, 538. o.

¹⁵ Klare, Karl: Legal Culture and Transformative Constitutionalism. In: *South African Journal on Human Rights*, 14:1, 1998, 166-167.o. Saját fordítás.

A dolgozat során a jogi kultúra meghatározását illetően e harmadik kategóriából indulok ki. Ehhez segítségül hívom Lawrence Friedman definícióját, mely szerint a jogi kultúra nem más, mint „elképzelések, értékek, elvárások és attitűdök (beállítódások) a jog és a jogintézmények irányában, amelyekben valamely közösség vagy egy közösségnek valamely része osztozik.”¹⁶ Friedman szemléletében a jogi kultúra nem egy titokzatos, absztrakt fogalom, hanem egy mérhető jelenség.¹⁷ Feltérképezéséhez nem kell mást tennünk, mint kérdéseket feltenni az utca emberének, vagy akár távolról meg is figyelhetjük, ugyanez a személy milyen attitűdöket tanúsít a jogszabályok iránt.

Friedman meghatározását számos kritika övezi mind a hazai¹⁸, mind a nemzetközi¹⁹ diskurzusban. Ezek túlnyomó többsége a jogi kultúra-konceptió csiszolatlan jellegére irányul. Néhány kiragadott példával érzékeltetve ezt, Roger Cotterrell többek között a fogalom túlságosan tág kereteit, s ennél fogva az empirikus kutatásra való alkalmatlanságát emeli ki²⁰, H. Szilágyi István szerint a társadalmi jogtudatot ki kellene emelni a jogi kultúra fogalomköréből és önálló kategóriaként kezelni²¹, Fekete pedig alapvetően a fogalom kidolgozatlanságára hívja fel a figyelmet.²² Kutatásom szempontjából Friedman jogi kultúra fogalmának e tág, relatíve rugalmas jellege szerencsés sajátosság, hiszen lehetővé teszi számomra, hogy minden olyan tartalmi elemet hozzá társíthassak, amelyet e dolgozat témája kapcsán fontosnak ítélek megvizsgálni.

A dolgozat Friedmannak a jogi kultúra *külső* (external) és *belső* (internal) megjelenési formája közötti különbségtételét fogadja el irányadónak.²³ Az előbbin a jogtudós a széles körű társadalmi csoportok véleményét, hozzáállását és nyomásgyakorlását érti a joggal összefüggésben, míg az utóbbi kategória kifejezetten a jogász szakmában jártas, jogi hivatásrend tagjainak mondható egyének jogrenddel kapcsolatos elképzeléseit és gyakorlatát foglalja magában. Ralf Michaels szerint míg a jogszociológusok gyakran a külső jogi kultúrát tartják fontosabbnak, a jogtudósok inkább a belső jogi kultúrát hajlamosak vizsgálni. Michaels

¹⁶ Friedman 1997.

¹⁷ Friedman 1994. 119.

¹⁸ H. Szilágyi István: Jogi kultúra vagy társadalmi jogtudat? In: Acta Humana 2021/3. sz. 98., 110-111. o.; Fekete 2016. 2.

¹⁹ Nelken, David: Disclosing/Invoking Legal Culture: An Introduction. In: Social & Legal Studies, 4., 1995, 435-452 o.; Susan S. Silbey: Legal Culture and Legal Consciousness. In: International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences, Elsevier, 2001, 8624-862. o.

²⁰ Cotterrell, Roger: Law, Culture & Society. Burlington, Ashgate, 2006, 83-88. o.

²¹ H. Szilágyi: 2021. 110-111.

²² Fekete 2016. 13.

²³ A koncepció rövid leírása: Nelken, David: Using The Concept of Legal Culture. In: Australian Journal of Legal Philosophy, vol. 29, 2004, 8. o.

továbbá arra a logikai szükségszerűsége is felhívja a figyelmet, hogy minél autonómabb a jog a társadalmon belül, annál fontosabbá válik a belső jogi kultúra a külső jogi kultúrához képest.²⁴

Dolgozatomban a továbbiakban *jogi kultúra* alatt a Friedman által külső jogi kultúráként megjelölt fogalmat értem, míg *jogászi kultúra* alatt azt, amit Friedman belső jogi kultúrának nevez.

2.2. Jogászi kultúra

A fentiekben említett *belső jogi kultúra* meghatározást tovább részletezve ezen alponthan röviden bemutatom, a dolgozatban pontosan mely tartalmi elemeket értem bele a jogászi kultúra fogalmába.

Az első esszenciális elem a *jogi oktatás*.²⁵ E körben az alábbi főbb kérdéseket vizsgálom: hogyan sajátítják el a felsőoktatásban jogi tanulmányokat folytató hallgatók azt a tudást, amelynek elismeréseképp kezükhöz kapják a jogi diplomát; mit foglal magába ez az említett tudásanyag; mik a jogi oktatás jogkutatók által megfogalmazott főbb kritikái valamint az erre kínált alternatív megoldások; illetve milyen jelentőséggel bír a jogi oktatás a jogászi kultúrára nézve.²⁶ Azért a *jogászi* kultúrához és nem a *jogi* kultúrához sorolom a jogi oktatást, mert álláspontom szerint a joghallgatók a jogászi hivatásrenden *belülről* járulnak hozzá a jogi kultúra kialakulásához, így vizsgálatuk a jogászi szakma kutatásán keresztül helyes.

Munkámban a jogászi kultúra második tartalmi eleme a *jogászok szerepfelfogása*.²⁷ Úgy vélem, döntő szerepet játszik egy adott társadalmi csoport általános jogfelfogásában az, hogy a jog művelői hogyan ítélik meg saját pozíciójukat a közösség jogtudatának, joggal kapcsolatos attitűdjeinek kialakulását illetően. Meglátásom szerint e körben a legnagyobb befolyást az ügyvédek, a bírók és a jogtudomány szakemberei gyakorolják a lakosságra, ezért dolgozatomban e három szakmára helyezem a hangsúlyt. Ugyanitt szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy a jogi egyetemeken oktató tanárok, professzorok társadalmi befolyása mind a jogi oktatás, mind a jogászi szerepfelfogás szemüvegén keresztül analizálható, hiszen

²⁴ Michaels, Ralf: Legal Culture. In: *Oxford Handbook of European Private Law*, Oxford University Press 2011. 2. o.

²⁵ Néhány szerző a témában: Duncan Kennedy, Nagy Zsolt, W. Jethro Brown

²⁶ A jogi oktatás elemzéséhez ld. bővebben: Kennedy 2004.

²⁷ Néhány szerző a témában: Robert Kagan, Katherine L. Sharma, Peter Čuroš

ezek a személyek gyakorta publikálnak tudományos műveket is az oktatási tevékenységük mellett.

Végül harmadik fogalmi elemként azt jelölöm ki, hogy *mit gondol a társadalom a jogász szakmáról*.²⁸ Az, hogy a laikusok többsége mennyire bizalmatlan a jogi professziót űzők irányában, feltevésem szerint közvetlen kihatással bír a jogszabályokkal, jogrendszerrel kapcsolatos benyomásaikra és viselkedésmódjaikra is. Felmerülhet, hogy ebben az utolsó tartalmi elemben valójában eltértek a jogászi szakma-koncepciómat megalapozó friedmani külső jogi kultúra-fogalomtól, hiszen vizsgálódásom középpontjába laikus személyek impresszióit állítom. Úgy vélem azonban, hogy e tartalmi elemnek a jogászi szakmával való szoros, elválaszthatatlan kapcsolatára tekintettel ezen a ponton indokolt a szigorú értelemben vett külső jogi kultúra-fogalom kitágítása. Ezt azt a célt szolgálja, hogy valóban teljes képet kaphassunk a jogászi kultúra legfontosabb aspektusairól.

Összefoglalva tehát dolgozatomban a jogászi kultúrát három fontos tartalmi elemmel definiálom: ezek a jogi oktatás, a jogászi szerepfelfogás és a társadalom jogászokról való benyomásai. Munkámban első sorban az e témákat érintő különböző kutatások eredményeit ismertetem a jogászi kultúra kapcsán, amelyekből aztán megkísérlem levonni a megfelelő következtetéseket.

2.3. Jogelméleti irányzatok

Egyetértek H. Szilágyi István azon megállapításával, amely szerint ahhoz, hogy jogi kultúráról beszélhessünk, előkérdésként a *jog* jelentéstartalmának meghatározásával is foglalkoznunk kell.²⁹ A jog definícióját, rendeltetését és általános természetét a jogtudomány már az ókori görög filozófia megjelenése óta különböző jogelméleti irányzatok segítségével kísérli meg leírni.³⁰ Tézisem szerint az, hogy miként tekintünk a jogra, szükségszerűen befolyásolja, hogy miként tekintünk a jogi és jogászi kultúrára. Éppen ezért meggyőződésem, hogy amikor azt vizsgáljuk, kik és hogyan kutatták a jogi és jogászi kultúrát az utóbbi évtizedekben, minden esetben kiinduló pontként kell tekintenünk az adott kutatásban fellelhető

²⁸ Néhány szerző a témában: Talcott Parsons, Mathieu Deflem, Robert Kagan

²⁹ H. Szilágyi István: Jogi kultúra vagy társadalmi jogtudat? In: *Acta Humana* 2021/3. vol. 98., 110-111. o.

³⁰ Fézer Tamás: A természetjogi gondolkodás fejlődése és hatása a személyiségi jogi elméletekre. In: *Jogelméleti Szemle*, 3/2004. sz. - „*Hérakleitosz* már a közösségi életet szabályozó törvény eredetét és indokát vizsgálja, és eljut arra a következtetésre, hogy az egész világegyetemet átható isteni értelem képezi a jog és az azt alkotó törvények eredetét és alapját.”

jogelméleti nézet(ek)re, azaz arra/azokra a jogelméleti irányzat(ok)ra, amelyek a munkában megjelennek, ugyanis az adott elemzés konklúziói csak így értékelhetők a megfelelő kontextusban. Értelemszerűen a dolgozatomban során ezt a módszert igyekszem majd követni.

Kutatásomban csupán bizonyos jogelméleti irányzatokat helyezek fókuszba. A továbbiakban röviden jellemzem azokat a jogelméleti irányzatokat, amelyek relevánsak az esszémben szereplő tudományos munkák bemutatása szempontjából.

Az első ilyen jogelméleti irányzat a *természetjog*, amely egyúttal talán mind közül a legtöbbet is változott a történelem során. Fejlődéstörténetét e dolgozatban nem kívánom részletesen ismertetni³¹, alapvető koncepcióját azonban meglátásom szerint a természetjogi irányzat mindvégig megtartotta, és ez a következőképpen foglalható össze. A jog forrása nem a tételes jogi normákban keresendő, hanem egy törvények feletti, (bizonyos történeti korszakokban: transzcendentális) erőben, amely a méltányosság és igazságosság eszméjét testesíti meg, és voltaképpen nem más, mint magasabb rendű általános elvek összessége.³²

A természetjog napjainkban több területen is érzékelhető relevanciával bír, amelyekről Fézer Tamás tanulmányában tömör és átlátható felsorolást ad.³³ Ezek közül hármat emelnék ki. Először is, az államok alkotmányaiban foglalt alapjogok természetjogi felfogást tükröznek, ugyanis magasabb rendű, alanyi jogon járó (azaz nem a tételes jog által keletkezett) jogosultságokat nevesítenek, amelyek minden más normával szemben elsőbbséget élveznek, s amelyeknek korlátozása csak alapos indok alapján, kizárólag a szükséges mértékben lehetséges. Másodszor, a természetjogi szemlélet a jogdogmatikában is felfedezhető, amely a jogtudomány által kimunkált fogalmak rendszere által teremt egyfajta természetjogot, és ezt veszi a jogértelmezés alapjául. Végül talán testközelibb példa a nemzetközi kapcsolatok szisztémája, ahol szintén magasabb rendű normák érvényesülnek, hiszen az államok viszonyrendszerét a teljes nemzetközi közösség által elfogadott, a nemzetekre felülről ható szabályok rendezik.

³¹ E témát azonban kiválóan feldolgozza az alábbi mű: Frivaldszky János: *Természetjog*. Szent István Társulat, Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest, 2001.

³² Ezen általános, összefoglaló definíciót az alábbi források segítségével alkottam meg:

- <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-ertelmezo-szotara-1BE8B/t-4D5B8/termeszetjog-4EF9F/> 2022.10.20.
- Pound, Roscoe: Theories of Law. In: *The Yale Law Journal*, vol. 22, no. 2, 1912, 122., 125. o.
- Horváth Sándor OP: *A Természetjogról*. Szent István Társulat, Az apostoli Szentszék könyvkiadója, Budapest, 2012. 287. o.

³³ Fézer 2004.

Stephen O. Sullivan és Philip A. Pecorino etikáról szóló tankönyve figyelemre méltó kritikákat vet fel a természetjoggal kapcsolatban.³⁴ Nézetem szerint e kritikák egyetlen nagy problémakörbe csoportosíthatók: nevezetesen, hogy igen komoly nehézséget jelent megmagyarázni, pontosan miért azokat az értékeket tartjuk általános érvényű, minden jogrendszer felett álló jellegűnek, amelyeket ekként deklarálunk. Lehetséges egyáltalán olyan természetjogi igazságról beszélni, amelyre valóban igaz, hogy törvények feletti morális értéknek tartja azt az emberiség nagy része? Elég csak arra gondolnunk, hogy az alapvető emberi jogoknak mennyivel kiterjedtebb kultusza van a nyugati társadalmakban, mint a keletiekben,³⁵ hogy belássuk, a közös fogódzók száma elenyésző.

Ám még ha fel is tesszük, hogy léteznek ilyen univerzális értékek, igen nagy kihívással járna ezekből kiválasztani akár egyetlen olyan normát is, ami már az emberiség kezdete óta, mindig is létezett. A rabszolgaság tilalma ma a világ nagy részén elismert princípium, a virágzó Ókorban mégis *természetesnek* tartották. Ezek szerint egyes egyének vagy csoportok felismerik a mindent átható általános jogelveket, míg mások nem? A kérdések sora a végtelenségig folytatható, ezért összegzésül csupán arra hívnám fel a figyelmet, hogy a természetjog *forrása* (természet? Isten? emberi ész?) már a kezdetektől fogva kardinális kérdés, amely lényegében a jogpozitivizmus színpadján, a Kelsen által *alapnormaként* megjelölt koncepcióban is megjelenik,³⁶ ahol végeredményben szintén megválaszolatlan marad.

Ezzel el is érkeztünk a második mérvadó irányzathoz, amely a *jogpozitivizmus* elmélete. Figyelembe véve, hogy a Kelsen-féle pozitívizmus és a Hart-féle angolszász analitikus pozitívista irányzat³⁷ széles körben ismert a jogelméleti diskurzusban, és hogy e párhuzamnak a dolgozatom szempontjából nincsen központi jelentősége, bemutatására ehelyütt nem keríték sort. Ehelyett rögzítem a jogpozitivizmus jelen esszében alkalmazott definícióját, majd kifejtem, milyen relevanciával bír napjaink jogi kultúrájára nézve.

A jogpozitivizmus a jog lecsupaszított, politikától, erkölctől és minden egyéb társadalmi tényezőtől mentes vizsgálatát célozza meg, és hangsúlyozottan arra a kérdésre keresi

³⁴ Stephen O. Sullivan, Philip A. Pecorino: Ethics - An Online Textbook. 2002. https://www.qcc.cuny.edu/socialsciences/ppecorino/ethics_text/chapter_7_deontological_theories_natural_law/problems_with_Natural_Law.htm Letöltés ideje: 2022.10.20.

³⁵ Földi András – Kelemen Miklós – Kisteleki Károly – Márkus Eszter – Rigó Balázs – Siklósi Iván: Összehasonlító jogtörténet. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2020, 61. o.

³⁶ Kelsen, Hans: The Pure Theory of Law and Analytical Jurisprudence. In: *Harvard Law Review*, vol. 55, no. 1, 1941, 61-63. o.

³⁷ Hart, H. L. A: *The Concept of Law*. Oxford, Oxford University Press, 1961.

a választ, hogy mi a jog, ahelyett, hogy milyennek „kellene lennie”.³⁸ Ezen jogelméleti irányzat kulcsfontosságú elve, hogy a tudományos megismerés nem vonatkozhat transzcendentális ismeretekre.

A jogpozitivizmus jelentősebb következményekkel jár a jogi és jogász kultúrára nézve, mint azt elsőre sejtenénk. Takács Péter röviden bemutatja egy tanulmányban azokat a megszerzett jogász gondolkodásmódokat, amelyek szerint közvetlenül a jogpozitivizmus tanaiból erednek.³⁹ Ezek különböző, de érezhetően egy töről fakadó viselkedési-gondolkodási minták, amelyeket az elmúlt évszázadokban megannyi gyakorló jogász tanúsított a munkája során. Ide tartozik többek között a szokásjog és a bíró alkotta jog normateremtő erejének tagadása, a gyakorló jogász olyan szerepfelfogása, amely szerint ő a jogról értékítéletet nem alkothat, hiszen csak ekképp maradhat mentes a politikai befolyástól, illetve az a meggyőződés, hogy a gyakorló jogásznak foglalkozása szakszerű üzéséhez nincs szüksége elméleti jogi ismeretek elsajátítására.

Pozitivisták elemek vélhetőleg minden jogrendszerben fellelhetők, és ezek bizonyos mértékig jótékonyak is, mert a jogbiztonságot segítik elő. A jogalkalmazó például a konkrét eset függvényében egyszer teleologikus, máskor inkább nyelvtani jogértelmezés mellett dönt a jogszabályok applikálása során, utóbbi esetben a normák célját, tartalmát sokkal kevésbé figyelembe véve, mint pontos megfogalmazásukat, ez gyakorta mégis gyümölcsöző stratégia lehet.⁴⁰

A harmadik jogelméleti irányzat egy nagyobb volumenű kategória, a *szociológiai jogelméletek* csoportja. Ez több kisebb irányzatra bomlik, amelyekben az a közös, hogy a jogot minden esetben társadalmi kontextusában vizsgálják, ugyanis azt csak ilyen módon tartják az igazságnak megfelelően értelmezhetőnek.⁴¹

A *szociológiai jogelmélet* meghatározása aligha lehetséges anélkül, hogy először elhatárolnánk a *jogszociológia* fogalmától. E két kifejezés számos jelentésbeli hasonlósága és

³⁸ A definíció megalkotásához az alábbi forrásokat használtam fel:

- <http://lexikon.katolikus.hu/J/jogpozitivizmus.html> Letöltés ideje: 2022.10.20.
- <https://mek.oszk.hu/02100/02185/html/1183.html> Letöltés ideje: 2022.10.20.
- Kelsen 1944. 44.
- Hart 1958. 595-599.

³⁹ Takács Péter: A szociológiai jogelméletek helye a jogi gondolkodásban (előadásjegyzet) <https://jet.sze.hu/images/Jogszociol%C3%B3gia/T.%20P.%20A%20szociol%C3%B3giai%20jogelm%C3%A9letek%20helye%20a%20jogi%20gondolkod%C3%A1sban%20.pdf> 7.o. Letöltés ideje: 2022.10.27.

⁴⁰ A jogpozitivizmus módszere azonban látványos kudarcot vall például a dolgozatban később kifejtett szlovák korrupciós probléma kezelése kapcsán

⁴¹ hasonló gondolat: Fleck 2017.18.

módszertani átfedései igen körülményessé tehetik egy jogdogmatikai szempontból valóban árnyalt különbségtétel megkonstruálását, ezért célom az alábbiakban inkább egy olyan, a lényegét megragadó distinkció megfogalmazására korlátozódik, amelyre e dolgozat fogalomrendszerének kialakításakor biztonsággal támaszkodhatok. Nem kizárt, hogy ennek eredményeképpen meghatározásaim kissé sarkosra, fekete-fehérre sikerülnek majd, de reményeim szerint sikerül adnom egy képet e koncepciók legbelső magjáról. Jelen esszé szempontjából mindkét fogalom esszenciális, hiszen a jogszociológia a jogi kultúrával van közvetlen kapcsolatban, míg a szociológiai jogelmélet a dolgozat központi témáját képező jogelméleti irányzatok egyike.

Legtömörebben összefoglalva a jogszociológia (*sociology of law*) azt vizsgálja, hogy a jog milyen hatást gyakorol a társadalomra és *vice versa*. Alapvetően ma is igaz, hogy e tudományterületen az empirikus kutatás módszere dominál (dolgozatomban „jogszociológia” alatt az empirikus jogszociológiát értem), illetve, hogy egy a jogtudományhoz képest külső, kritikai nézőpontot képvisel a jog társadalmi szerepének és hatásainak elemzése során. A szociológiai jogelmületről (*sociological jurisprudence*) ezzel szemben elmondható, hogy döntően teoretikus kategória, azaz igen nagy részben spekulatív vizsgálódások képezik a tárgyát. Mivel jogelméleti irányzat, fundamentális célkitűzése az, hogy a jogot, annak természetét, eredetét, miértjeit elemezze, és a társadalmi tényezőkre első sorban abból a szemszögből tekint, hogy azok hogyan segítik értelmezni a jog jelenségét.⁴²

Megjegyzendő, hogy a természetjog és a jogszociológia a szemléletmódjukat tekintve egymáshoz hasonlóknak tűnnek, ám a két irányzat világosan elhatárolható egymástól. Frivaldszky János éleslátóan mutat rá a e fogalmak közös eredeti célkitűzésére, amely nem más, mint egy, a pozitív jogtól eltérő, azzal szemben álló jog kidolgozása, tehát elhatárolódás az olyan jogkonceptiótól, amelynek alapját kizárólag a törvények és a bírói ítéletek jelentik.⁴³ Fundamentális különbség látható azonban a két irányzat között abban, hogy míg a természetjog a jogra egy változatlan, állandó jelenséggként tekint, amelynek forrása - történelmi korszaktól függően - a természet, Isten vagy az emberi ész, addig a jogszociológia szemléletében a jog a

⁴² A meghatározások megalkotásakor az alábbi forrásokra támaszkodtam:

- Bencze Mátyás: Jogelmélet, jogszociológia és szociológiai jogelmélet. Egy elhatárolási kísérlet. In: *Jogelméleti szemle*, 1./2006.sz. 1-5 o.
- Fekete Balázs – Molnár András – Nagy Tamás – Nagy Zsolt – Szerletics Antal – Vinnai Edina – Zétényi András: *Tanulmányok a kortárs jogelmületről*. ELTE Eötvös Kiadó Budapest, 2015., 15-20. o.
- <https://www.studocu.com/row/document/university-of-professional-studies/jurisprudence/sociological-jurisprudence-and-the-sociology-of-law/15485864> 2022.10.20.

⁴³ Frivaldszky 2001. 301.

társadalmi környezet függvényében folyamatosan változik. Úgy is megfogalmazhatnánk tehát a Frivaldszky által felvázolt különbséget, hogy a természetjog statikus jelleget tulajdonít a jognak, míg a jogszociológia dinamikus nézetet vall.

A szociológiai jogelméletek kapcsán a legtöbb jogtudományban jártas személy két ikonikus publikációra asszociál: Eugen Ehrlich: *Az élő jog*,⁴⁴ valamint Jerome Frank: *Emberi lények-e a bírók?*⁴⁵ című műveire, és ez nem véletlen. Ahogy arra az előző bekezdésben utaltam, a jog élő jelenséggént való megközelítése szöges ellentétbe állítható mind a természetjog, mind a jogpozitivizmus jogról alkotott elképzeléséről. Az élő jog azt jelenti, hogy a jog a társadalommal mindenkor és elválaszthatatlanul összefonódva, örök mozgásban, organikusan fejlődik.⁴⁶ Ez a koncepció voltaképpen a jogelméleti tükörképe Friedman azon gondolatának, hogy a politika, a hagyományok és a gazdaság döntő befolyásának köszönhetően egy jogrendszer csak akkor iktathat be sikeresen új normát, ha társadalmi igényből kifolyólag erre vonatkozó döntés születik.⁴⁷ Amennyiben a társadalom az új normára nem reagál, az hiába képezi a tételes jogszabályrendszer részét, a valóságban üres, jelentés nélküli szabály marad. Ennél fogva meglátásom szerint a jogi kultúra jelentőségét legjobban a szociológiai jogelméleti irányzaton keresztül ragadhatjuk meg.⁴⁸

Összességében a szociológiai jogelméletet szemléletmódja miatt igen szoros szálak fűzik a jogszociológiához, amely utóbbi egy nem szigorúan a jogtudományon belül alkalmazandó, de annak elemzéseit közvetlenül befolyásoló tudományterület. A jogi és jogász kultúra, illetve ezek kutatásának elemzése szempontjából mindkét kategória perspektívája nagy segítséget nyújthat.

Következőként a *kritikai jogelmélet* koncepcióját szeretném beilleszteni a dolgozat fogalomrendszerébe.⁴⁹ Ez az irányzat azért kulcsfontosságú a kutatásom szempontjából, mert általa, valamint egyes leágazásai (pl. kritikai fajelmélet, kritikai feminista jogelmélet) segítségével a jogász kultúra harmadik tartalmi elemének, azaz a társadalom jogászokhoz való hozzáállásának elemzése válik lehetővé.

⁴⁴ Eugen Ehrlich: *Fundamental Principles of the Sociology of Law*. Cambridge, Harvard University Press, 1936. Ford.: Walter L. Mol

⁴⁵ Frank 1963. 146-156.

⁴⁶ Tamanaha, Brian Z: A Vision of Social-Legal Change: Rescuing Ehrlich from "Living Law". In: *Law & Social Inquiry*, vol. 36, no. 1, 2011, 298. o.

⁴⁷ Friedman 1990. 522.

⁴⁸ A második korszakalkotó írásra, Frank esszéjére e dolgozat jogász szakmákat övező kritikáinak elemzése során, a bírók elfoglaltsága körében térek ki.

⁴⁹ Neves képviselői: Roberto Mangabeira Unger, Robert W. Gordon, Duncan Kennedy

A kritikai jogelmélet azt vallja, hogy a jog inherens társadalmi elfogultságokkal telített, ugyanis azok érdekeit szolgálja, akik azt megalkotják. Az irányzat szerint a gazdag és hatalommal bíró társadalmi csoportok a törvényhozást az elnyomás eszközeként használják annak érdekében, hogy megőrizték helyüket a társadalmi hierarchiában. A kritikai jogelmélet képviselői a fennálló jogi kultúrával mélységesen elégedetlenek, és politikai nézeteiknek egy percig sem haboznak hangot adni. A társadalom szerkezetét érintő fundamentális rendszerhibák létre hívják fel a figyelmet, legyen az a patriarchia, a rasszizmus, vagy egy kizsákmányoló vagyonos réteg.⁵⁰ A kritikai jogelmélet egyik ága a marxizmus, amely, mint jogelméleti irányzat, a jog eredetét a hatalmon lévő osztály érdekérvényesítésében látja.

Úgy vélem, a kritikai jogelmélet a legalkalmasabb kutatási kiindulópont ahhoz, hogy a jogi és jogászai kultúráról széleskörű képet kapjunk, ugyanis ezek gyenge pontjaira közvetlenül reflektál, megoldási alternatívákat kínálva. A kritikai irányzat az Egyesült Államok jogi kultúrájának szerves része, mint az lejjebb láthatóvá válik.

Rövid, de szignifikáns szerepet kap kutatásomban a *jogi realizmus* elmélete is, melynek ikonikus képviselője a fentiekben említett Jerome Frank. A jogi realizmus a jogi formalizmust megtagadó elmélet, azaz azt vallja, hogy a bírói gyakorlat sohasem lehet jogon kívüli befolyásoktól mentes, tisztán logikai lépésekből álló valóság. Ez legfeljebb illúzió lehet csupán.⁵¹ A jogi realizmus a jogászai kultúrát érintő kritikai kutatások elemzésénél lesz majd segítségemre. Az Egyesült Államokban ez az irányzat is kiemelkedő szerephez jut.

⁵⁰ A definícióhoz felhasznált források:

- https://www.law.cornell.edu/wex/critical_legal_theory Letöltés ideje: 2022.10.23.
- Hunt, Alan: The Critique of Law: What Is 'Critical' about Critical Legal Theory?. In: *Journal of Law and Society*, vol. 14, no. 1, 1987, 5–19. o.
- Wacks, Raymond: Critical legal theory. In: *Philosophy of Law: A Very Short Introduction*. 1st edn, Very Short Introductions, Oxford, 2006; online edn, Oxford Academic, 2013.

⁵¹ Ficsor Krisztina: Jogi formalizmus. In: *JAKAB András – KÖNCZÖL Miklós – MENYHÁRD Attila – SÜLYÖK Gábor (szerk.): Internetes Jogtudományi Enciklopédia* (Jogbölcsélet rovat, rovatszerkesztő: SZABÓ Miklós, JAKAB András) <http://ijoten.hu/szocikk/jogi-formalizmus>, 2021, 5. o.

2.4. Jogelméletekhez szorosan kapcsolódó tudományos irányzatok

Azon dogmatikai megfontolásból, hogy a szociológiai jogelmélet fogalmát minél egyértelműbbé tegyem, a jogszociológia meghatározását, valamint annak a jogi kultúra elemzésében játszott hangsúlyos szerepét az előző alpontban már kifejtettem. A továbbiakban egy másik olyan tudományterületet szeretnék pár mondatban ismertetni, amely, habár nem jogelméleti irányzat, mégis kulcsfontosságú a jogi és jogász kultúra kutatása során.

Ez a tudományág a *kulturális antropológia*. Edward Evans-Pritchard meghatározásában e diszciplína a társadalmi viselkedést kutatja, mégpedig általában olyan intézményesített formák kontextusában, mint amilyen a család, a rokonság, politikai szervezetek, jogi eljárások, vallási közösségek és így tovább.⁵² A kulturális antropológia abban különbözik a fizikai antropológiától, hogy míg az utóbbi az emberek fizikai tulajdonságaival, testi felépítésével foglalkozik (antropológia = embertan), addig az előbbi az imént felvázolt kulturális emberi kapcsolatokkal.⁵³ Sárkány Mihály megfogalmazásában a kulturális antropológia „*a kultúra fejlődésének és terjedésének, valamint az ember és a kultúra viszonyának törvényszerűségeit kutató tudomány*”.⁵⁴

Értelemszerű, hogy miért kiemelten releváns a jogi és jogász kultúra kutatása szempontjából ez a tudományág, ezért csupán annyit jegyeznek itt meg, hogy tárgyköre és elnevezése az Egyesült Államokban alakult ki, ezért a dolgozat alcímére is tekintettel szükségesnek ítéletem, hogy világos legyen, pontosan mit is foglal magában.

⁵² Beattie, J. H. M.: Understanding and Explanation in Social Anthropology. In: *The British Journal of Sociology*, vol. 10, no. 1, 1959, 45. o.

⁵³ Letenyei László: Kulturális antropológia Elmélettörténet, In: *TeTT Consult*, Typotex Kiadó, 2012., 22.o.

⁵⁴ Magyar Néprajzi Lexikon: <http://mek.niif.hu/02100/02115/html/3-988.html> Letöltés ideje: 2022.10.24.

3. A jogi kultúra kutatása

Friedman megfogalmazásában „Az ember egy szociális, kulturális lény”, aki „normatív kötelékekkel összekötött közösségekben él.”⁵⁵ Egy kultúra részét képezik többek között a hagyományok, szokások, struktúrák és egy bizonyos világszemlélet. Éppen ezért a jogi kultúra kapcsán általában csoportokra asszociálunk, olyan közösségekre, amelyek normarendszerük által kollektív érdekeket érvényesítenek. Friedman azonban kifejti, hogy a kortárs (különösen az Egyesült Államok-béli) társadalmakra ennek éppen az ellenkezője jellemző, azaz a mai jogi kultúrákat az individualizmus esszenciája hatja át.⁵⁶

Véleményem szerint ez a megfigyelés alátámasztható az alapvető emberi jogok fentiekben említett szignifikáns szerepével, a pereskedés növekvő gyakoriságával⁵⁷, tágabb értelemben pedig a közösségi média-platformok jogi és társadalmi diskurzusokat domináló szerepével. Valóban megjelent az általános jogi kultúrában egy individualista tendencia, ám ennek ellenére úgy vélem, nem téveszthetjük szem elől, hogy a jogi kultúra kizárólag társas erőfeszítések által fejthet ki számottevő hatást a jogi normarendszerre. Maga Friedman emeli ki, mennyire üres a jog a jogi kultúra nélkül, amikor úgy fogalmaz, hogy „*a jogi kultúra az, ami végső soron a jogot alkotja.*”⁵⁸ Szemléletes példával támasztja e tézisének alá: rámutat, hogy míg a minimális eséllyel rákeltő anyagokat tartalmazó élelmiszerek betiltása nem ütközik társadalmi ellenállásba, addig a dohány előállításának és fogyasztásának kriminalizálása elképzelhetetlen volna, holott utóbbi az előbbihez képest sokszoros életveszéllyel jár.⁵⁹ Ezért nem nevezhetjük a jogot egy felülről lefelé irányuló parancsuralmi rendszernek, és ezért szükséges a jogrendszert befolyásoló társadalmi attitűdök kialakulásához egy kollektív, hallgatólagos egyetértés.

Friedman szerint azért individualista az új jogi kultúra, mert abban a *választás* az elsődleges érték, azaz az önkifejezés fontosabb az elfojtásnál, és ez az értékeltolódás azt eredményezte, hogy számos korábban bűncselekményi tényállást kimerítő magatartást dekriminalizált az utóbbi évtizedekben a jogalkotó. Figyelemre méltónak tartom, hogy tagadhatatlan igazságtartalma ellenére mennyire paradox ez a tézis. Nézetem szerint a társadalmi értékeltolódások jellegzetesen kollektív jelenségek, azaz esetünkben egy fundamentálisan egyéni érdek (önkifejezés, választás lehetősége) hoz létre egy olyan törekvést (a jogrendszer befolyásolása), amely univerzális viselkedésminták nélkül nem tud célt érni.

⁵⁵ Friedman 1990. 517. Saját ford.

⁵⁶ Friedman 1990. 518-521. o.

⁵⁷ ld. lentebb az *Adversarial Legalism* témakörében

⁵⁸ Friedman 1990. 524.

⁵⁹ Friedman 1990. 522-523.

Michaels felhívja rá a figyelmet, hogy nem csak a jogi kultúra hat a jogra, hanem ez az ok-okozatiság visszafelé is érvényes.⁶⁰ Sőt, a két kölcsönhatás-irányt időnként bonyolult feladat összehasonlítani vagy egyáltalán elválasztani egymástól. Jó példa erre a jog recepciója. Igaz ugyan, hogy a római jog széles körű befogadása és átültetése a német jogrendszerbe azért mehetett végbe, mert annak ideológiai előzményei – főként a helyi jogtudomány kutatási tendenciái és a történelmi hagyományok - ezt lehetővé tették, de nem nehéz belátni, milyen mélyreható változásokat hozhat létre egy másik jog recepciója a helyi jogi kultúrában.⁶¹

Izgalmas perspektívát kínál Wolfgang Wiegand, amikor kortárs viszonylatban a jog amerikanizálódásáról beszél, azaz az amerikai jog Európa általi recepciójáról.⁶² Elmondása szerint az amerikai jogrendszer folyamatosan befolyásolja a hagyományos európai struktúrákat, például a jogi szaknyelvben használt fogalmak (ld.: a kártérítési felelősség – ún. *tort* - kiterjesztése új területekre, hitelezői felelősségre vonatkozó perek, csoportos részvénytulajdonosi perek a társaság tisztviselői ellen), az alkotmányos alapjogok kisugárzása, valamint anyagi és eljárásjogi polgári jogi elvek átemelése révén. A jog recepciója a kultúra recepcióját is magával hozza, például az elmúlt időszakban gyors ütemben növekedett meg amerikai minta alapján a nagyméretű, hierarchikus felépítésű ügyvédi irodák száma Európában.

Összességében a jog és a jogi kultúra kapcsolata egy kissé a tyúk-tojás problémára hasonlít. Joggal érezhetjük úgy, hogy a jog csupán a különböző társadalmi mozgásokat követi le, örökké egy lépéssel a valóság mögött kullogva. Elég csak a házasság felbontásának lehetőségessé válására, a halálbüntetés eltörlésére, vagy számos államban a homoszexuális házasságkötés legalizálására gondolnunk. Ám ha elfogadjuk Friedman azon nézetét, hogy a jogi kultúra nem más, mint a jog társadalmi reflexiója, világossá válik előttünk, hogy mindkét fogalom előfeltételét jelenti egymásnak.

Az Egyesült Államok jogi kultúrával kapcsolatos tanulságai nem érnek véget az individualizmus és az európai recepció jelenségeinél. Harry N. Scheiber a „Struktúra, jogi kultúra és jogi eljárás a szövetségi rendszerekben” című esszéjében⁶³ egy ún. „szövetségi hitvallásról” tesz említést, amely többek között a centralizált és decentralizált hatalom, a pluralitás és a szuverenitás irányába tanúsított attitűdökön keresztül jelenik meg. Az amerikai szövetségi rendszer ösztönözte az eltérő perlési stílusok kialakulását, és egymástól különböző „helyi jogi kultúrákat” hozott létre.

⁶⁰ Michaels 2011. 3.

⁶¹ Turpin, C. C.: THE RECEPTION OF ROMAN LAW. In: *Irish Jurist* (1966-), vol. 3, no. 1, 1968, 172. o.

⁶² A tanulmány rövid elemzése: Friedman 1995. 11.

⁶³ Friedman 1995. 13.

Összegezve, a jogi kultúrával kapcsolatos elemzésekben számos jogelméleti irányzat hatásait felfedezhetjük. A természetjog azon tana, miszerint a magasabb rendű törvényszerűségekkel szembehelyezkedő tételes jogi normák nem válnak joggá, ugródeszkeként szolgál a szociológiai jogelmélet számára ahhoz, hogy megállapíthassa: jogi kultúra nélkül a jogszabályok üresek maradnak. Mindez a jogpozitívizmus számára értelmezhetetlen, és ez potenciálisan olyan diszfunkciókat eredményezhet, mint például a jog elzárkózása más diszciplínák tudományos eredményeinek, módszereinek és eszközeinek igénybevétele előtt.⁶⁴

4. A jogász szakma kutatása

4.1. Jellemzők

A jogász szakma Mathieu Deflem lényegre törő megfogalmazásában nem más, mint a jogrendszer igazgatására és fenntartására irányuló foglalkozások (foglalkozási szerepek) összessége.⁶⁵ Ide tartoznak különösen az ügyvédek, bírók, jogi tanácsadók, valamint a jogi oktatás és tudományosság szakértői. K.L. Sharma értelmezésében a jogász szakma gyakorlása egyfajta művészet is lehet, különösen az ügyvédi hivatás esetén, a meggyőző jogi érvelés megszerkesztésekor és prezentálásakor,⁶⁶ de nézetem szerint egy bírói indokolás levezetése is kétségtelenül a szakma művészi jellegét erősíti. Ulpianus már magát a jogot is *a helyes és méltányos művészeteként* határozta meg,⁶⁷ így hát annak művelői már csak logikai szükségszerűségből is bizonyos mértékig művészek.

A jogász szakma Deflem szerint ma a jog intézményének egyik leginkább kutatott aspektusa, amely kutatás első sorban a jogász szakmán belülről történik, valamint a jogi oktatásba is erőteljesen integrálásra került. A szociológia emellett számos elméleti irányzat szemszögéből vizsgálja meg a jogász szakma társadalmi aspektusait.

A jogszociológiai elmélet irányából közelítve Max Weber a jogot a jogász szakmával szoros összefüggésben definiálja, meghatározása szerint ugyanis a jog egy olyan normatív rend, amelyet külsőleg egy erre szakosodott személyzet, köztük a rendőrség, az ügyészek és a bírák biztosítanak.⁶⁸

⁶⁴ a problémáról ld.: 4.1. alfejezet

⁶⁵ Deflem, Mathieu: Legal Profession. In: *The Blackwell Encyclopedia*, 2007.

https://deflem.blogspot.com/2007/12/legal-profession-2007.html?fbclid=IwAR3CPuZq5GIAQa323Ptnqc1QdES6iXAevSkxX4RCHJWLApaxYGX80M_4Oek
Letöltés ideje: 2022.10.27.

⁶⁶ Sharma 1982. 545. o.

⁶⁷ <https://www.romansinfocus.com/sites/www.romansinfocus.com/files/Law%20Transcript.pdf> Letöltés ideje: 2022.10.27.

⁶⁸ Weber, Max: On Law in Economy and Society. In: *New York: Simon and Schuster*, 1954, 5. o.

Talcott Parsons, aki a modern szociológia fontos alakja volt, jogi szakember alatt egy olyan személyt ért, aki jártas a jogban, és aki e szakértelem alapján képes speciális szolgáltatásokat nyújtani. A jogi szakember így közvetít egyrészt a politika mint jogalkotó, másrészt a nyilvánosság mint a jog ügyfele között. E közvetítői szerep véleményem szerint kardinális kérdés, ugyanis elvezet minket a jogász szakma első fontos eleméhez, a *szakmai monopólium*hoz.

Deflem kifejti, hogy a jogász szakma monopol helyzetet élvez a jogi funkciók végrehajtásának területén, amely a jogtudomány magas társadalmi rangjához és ezért bezárkózásához vezet. A jog mint olyan a hatalmi ágak szétválasztásának elvéből következően egy autonóm jelenség, amelynek konkrét kifejeződése a szakmai függetlenség. Ennek eredményeképpen például a bíróságok egy demokratikus jogállamban függetlenek, a jogi szakma pedig erősen professzionalizálódik. Deflem nézete szerint a jogász szakma autonómiája első sorban a jogi oktatásban jelenik meg, hiszen a jogi professzió ellenőrzi a jogi iskolákba való felvételt és a jogi munka szervezését. Bódig szintén így fogalmaz: „*Abból persze, hogy a jogtudomány a jogi professzió vonatkozásában egyfajta „kapuőri” (gatekeeping) szerepet vett fel (tehát hogy a jogi karok meghatározó funkciója annak kontrollálása lett, hogy ki válhat a jogi professzió tagjává), specifikus nehézségek is adódnak.*”⁶⁹ Úgy vélem, ez az autonómia az oktatásnak még ennél is korábbi stádiumában érzékelhető, hiszen középiskolában a jogot - annak ellenére, hogy az egész társadalom működését átfogó tudomány, amelynek ismeretéből minden állampolgár közvetlenül profitálhat, - egyáltalán nem tanítják. Aki csupán meg kívánja ismerni a jogot, annak gyakorlására vonatkozó ambíciók nélkül, a gyakorlatban szintén jogi egyetemre kell, hogy jelentkezzen, ezt az ismeretanyagot ugyanis máshonnan megfelelően nem szerezheti meg.

Nem meglepő, hogy ez a társadalmi exkluzivitás óhatatlanul a jogász réteg szakmai autonómiáját megkérdőjelező nézetek kialakulásához vezetett. Ezekre a későbbiekben bővebben kitérek.⁷⁰

A szakmai autonómia mellett a jogász szakma másik fontos jellemzője a *sokszínűség*. Habár jelen dolgozatban első sorban az ügyvédi, bírói és néhol a jogtudósi hivatásra fókuszálok, általánosságban sosem szabad szem elől téveszteni, hogy napjainkban ez a professzió (legalábbis tág értelemben) mennyire szerteágazó. Aki az ügyvédi pályát választja, saját praxist alapíthat, képviselhet állami entitásokat vagy csatlakozhat egy multinacionális irodához, aki a

⁶⁹ Bódig Mátyás - Zódi Zsolt (szerk.): *A jogtudomány helye szerep és haszna; tudomány módszertani és tudományelméleti írások*. MTA TK Jogtudományi Intézet - Opten Informatikai Kft., Budapest, 2016.

⁷⁰ ld.: 4.2 alfejezet

közigazgatásban szeretne elhelyezkedni, többek között adminisztrációval, végrehajtással, közbeszerzéssel és jogalkotással is foglalkozhat, a tárgyaló teremben a bíró és az ügyész szerepe is betölthető, a nagyobb vállalatok jogtanácsosokat alkalmaznak, az egyetemeken jogot oktatnak, művelt jogi gondolkodók tudományos műveket publikálnak, a jogvédő szervezetek alkalmazottjai alkotmányos alapjogokat segítenek érvényre jutni, és így tovább. Nem is beszélve arról, hogy mennyire más jogi gondolkodás jellemző egy polgári jogi területen működő jogászra, mint egy büntető jogira. Jogszámban rögzített jogosultságaink érvényesítése valóban elképzelhetetlen lenne e sokszínű szakma művelői nélkül.

A jogászok nem csak tevékenységi körük, hanem jövedelmük, munkavégzési körülményeik, ledolgozott munkaóráik, karrierútjuk, szakmai megbecsültségük, szükséges készségspektrájuk és még számos egyéb szempont alapján eltérő csoportokra oszlanak. Éppen ezért felmerül a kérdés, hogy a jogi diploma sikeres megszerzését leszámítva egyáltalán létezik-e olyan univerzális tulajdonság, amellyel a jogász szakmát gyakorló egyének egésze, vagy legalább túlnyomó többsége leírható. Napjainkban erre a kérdésre már nem egyszerű a válasz. Számomra a jogász szakma azt jelenti, hogy az azt űző személy képes a jog rendszerével, természetével és működésével kapcsolatos elmélkedése és gyakorlata során szakmai szempontokat is figyelembe venni.

A jogászok köre ma már biológiai szempontból is diverzifikáltabb, mint a XX. század előtt: eltérő nemű, életkorú és etnikai hovatartozású személyek alkotják. Deflem véleménye szerint azonban ez nem eredményezett nagyobb egyenlőséget a szakmán belül, mint korábban. Erre a tényre a jogász szakmát érintő kritikák kifejtésekor még visszatérek.

A jogász szakma harmadik lényeges jellemzője és egyben érdekessége is, hogy *kulturálisan* meglehetősen *kötött*. Sharma ezt a tényt India és az Egyesült Államok szembeállításán keresztül mutatja be. Az Egyesült Államokban a jogi és jogász kultúrát a nagy ügyvédi irodák dominálják, míg Indiában a jogász ranglétra tetején az egyéni formában praktizáló ügyvédek találjuk. Indiában az ügyvédek nem csak a szokásos szempontok szerint, azaz képzettségük, befolyásuk, presztízszük vagy vagyonuk alapján rétegződnek, hanem kasztjuk, családi helyzetük, vallásuk, vidéki-városi háttérük és politikai párthoz való tartozásuk függvényében is. Ez részben abban köszönhető, hogy a nem jogi tényezők egy indiai ügyvéd karrierjét nagyobb arányban meghatározzák. E tényezők közül Sharma leginkább kettőt emel ki: a családi háttérét és a politikát.⁷¹

⁷¹ Sharma 1982. 538., 544.

A kaszt-rendszer következményeképp megállapítható, hogy az indiai ügyvédtársadalmat osztályszerkezet jellemzi. Egyes nézetek szerint ez a differenciáltság lehetővé teszi, hogy az ügyfelek a helyzetüknek és igényeiknek megfelelő ügyvédekhez fordulhassanak. Úgy vélem azonban, hogy ez az észrevétel nem kínál megoldást arra a problémára, hogy a magasabb kasztból származó személyekből nagyobb eséllyel lehet jogász.

Végül figyelmet érdemel a két ország közötti különbség a jogi oktatás terén is, az ugyanis az Egyesült Államokban és a Nyugat-Európai országok területén erősen specializált jellegű, míg Indiában egy kevésbé technikai megközelítés tapasztalható, tudniillik a jogi tanulmányok a bölcsészettudományok részét képezik.

A jogcsaládok szintjén nem feledkezhethünk meg a klasszikus angolszász-kontinentális ellentétéről sem, amelyek merőben más oktatási tradíciókat képviselnek: míg az előbbi az estejogra helyezi a hangsúlyt, az utóbbi egy elméleti megalapozás után a tételes jogi ismeretekre fókuszál.⁷² Sokoldalúan tapasztalható tehát a jogász szakma kulturális meghatározottsága.

A gyakorló jogászi hivatás esszenciális sajátosságának tartom továbbá azt, amit Pödör Lea úgy fogalmaz meg, hogy „*a jogász mindig emberi sorsokkal találkozik.*”⁷³ Ebből az következik, hogy a legtöbb esetben - de a jogi képviselőnél, illetve a bíraskodásnál mindenképp - elengedhetetlen egy bizonyos szociális érzékenység, emberismeret, kommunikatív viselkedés és empátia. Úgy vélem, az ügyvéd az ügyfele és közte lévő különleges bizalmi viszony folytán nem csupán szakmai, hanem erkölcsi felelősséggel is tartozik a tevékenységéért. A bíró teljes életutak kimenetelét képes befolyásolni, egy jogi oktató pedig a hallgatók általános jogérzékének kialakításában játszik központi szerepet. A jog természetéből is fakad, hogy a szakma művelőit munkájuk végzése során különleges felelősség terheli.

A jogász szakma jellemzőjeként megemlíthető ezen kívül az *átpolitizáltság* is, legalábbis az erre vonatkozó aggodalmakat bizonyosan nevezhetjük általánosnak. Figyelembe véve, hogy maga a jog elválaszthatatlan a politikától – ebben a körben elkerülhetetlenül szembe kell helyezkednem a jogpozitivizmussal, amely a jogot tiszta formájában is értelmezhetőnek tekinti, sőt, más utat nem is fogad el -, hiszen értékeket érvényesít és hatalmat telepít politikai szereplőkre, a jogász szakma bizonyos fokú politizáltsága szükségszerű. Ez olyan kiinduló adottságokból is következik, mint az összeférhetetlenség hiánya a két szakma között.

Természetesen a jogász a szakmáján belül maradván is gyakorta politizál, nem szükséges ehhez karriert váltani. Sharma az indiai ügyvédséget vizsgáló kutatása során megfigyelte, hogy egyes neves ügyvédek a családtagjaikat is bevonták az ügyvédi pályára annak érdekében, hogy

⁷² Nagy Zsolt 2005.

⁷³ Pödör 2017/18.

kiterjesszék a már meglévő praxisuk befolyását.⁷⁴ Mások arra használták fel a szakmában betöltött pozíciójukat, hogy saját maguk és rokonaik számára hatalmi politikát folytassanak. Ügyvédekből voltaképpen politikusokká váltak, amely a szakmaiság csökkentésével járt, azaz egyes ügyvédek „sikeres politikusnak, de másod- vagy harmadrangú jogásznak” bizonyultak a munkájuk során. Sharma meglátása szerint a jogi tanulmányok a politikáról adnak ismereteket, az azt követő joggyakorlat pedig közelebb viszi az ügyvédeket az emberekhez, így ezeket az ismereteket az újdonsült jogászok rögvest fel is használhatják.⁷⁵

Összegezve, a jogász szakma fontosabb jellemzőit a következő pontokban ragadom meg: szakmai monopólium és autonómia, kulturális kötöttség, emberközelség és átpolitizáltság. A szakma sajátosságaival kapcsolatos ismeretek birtokában immár értőbb szemmel vizsgálhatjuk meg a jogász professziót érő kritikákat.

4.2. Kritikák a jogász szakma kapcsán

4.2.1. Adversarial Legalism

Robert Kagan az Egyesült Államok kontextusában⁷⁶ foglalkozik az *adversarial legalism* kérdésével, amely tükörfordításban talán „kontradiktórius törvénykezés/legalizmus” lehetne, ám ezt semmitmondó és részben félrevezető megfelelőnek érzem, ezért a továbbiakban az angol nyelvű kifejezésnél maradok, és megkísérlem azt minél pontosabban körülírni. Kagan szerint más fejlett, demokratikus társadalmakhoz képest az Egyesült Államokban a politikai döntéshozatal és a jogviták megoldása sokkal nagyobb arányban fakad a pereskedésből.⁷⁷ Más fejlett országokban a bürokratikus igazgatás, a hatóságok és szakértők mérlegelési jogköre, valamint a bíró által irányított per nagyobb szerepet kap, mint azok az ügyvédek és politikai pártok által dominált jogviták, amelyek az amerikai kultúrát jellemzik.⁷⁸ Sulyok Tamás az *adversarial legalism* fogalmát az ügyvéd szerepfelfogása felől közelíti meg, és ennek értelmében az ügyvédi hivatás magánjogi jellegét, az ügyvéd érdekképviselését hangsúlyozza a központi szabályokkal szemben.⁷⁹

A dolgozat szempontjából az *adversarial legalism* lényege az, hogy az Egyesült Államokban feltűnően magas a pereskedési hajlandóság, és ezzel összefüggésben a keresetek

⁷⁴ Sharma 1982. 543-544.

⁷⁵ Sharma 1982. 544.

⁷⁶ Friedman, Scheiber 1995.7.

⁷⁷ Friedman, Scheiber 1995.8.

⁷⁸ Friedman, Lawrence M.: The Same Only Different: Reflections on Robert Kagan's Adversarial Legalism. In: *Law and Social Inquiry* vol. 45, 2020, 1170-1184. o.

⁷⁹ <http://www.juris.u-szeged.hu/download.php?docID=13423> 18. o. Letöltés ideje: 2022.10.30.

indítása, valamint a jogviták megnyerése nagyobb hangsúlyt kap, mint a valódi megoldás keresésére való törekvés.

Kagan két alternatív elméletet mutat be e jelenség magyarázataként. Az első szerint az adversarial legalism okozói az ügyvédek. Mivel képzettségük folytán övék a szakmai monopólium, a jogvitákból csak profitálnak, ezért végső céljuk nem az optimális megoldás keresése, hanem a minél több pereskedés. Az ún. *legal advertising*, vagyis annak reklámozása, hogy a laikus személy vegyen igénybe szakembert a jogi problémái kezeléséhez, az utca emberét közelebb hozza a jogászai réteghez, azaz bizonyos mértékben csökkenti az utóbbi fentebb említett elzárkózását, azonban azt is ösztönzi, hogy a kliensek a legkisebb súlyú ügyeiket is agresszívan pereskedve próbálják meg megoldani – ezt hívja Kagan rambo-stílusú pereskedésnek.⁸⁰

Bizonyos ügyvédek ezért első sorban „vállalkozói jelleggel” űzik szakmájukat, azaz olyan magas pertárgyértékű, de gyakran kétes kimenetelű pereket kezdeményeznek, amelyek első sorban az ő, és nem pedig az ügyfelek vagy a szélesebb társadalom érdekeit szolgálják.⁸¹ Emellett a pereskedést a jogi képviselő arra is felhasználhatja, hogy kiálljon bizonyos politikák ellen, például környezetvédelmi per indításával igyekszik elérni, hogy egy neki nem tetsző fejlesztési projekt ne működhessen tovább. Az egyéni érdekérvényesítésen túl a kollektív lobbizás jelenségét is megemlíti Kagan: az ügyvédek ugyanis olykor összefogva igyekeznek befolyásolni a közpolitikát azzal, hogy a bíróságok és a törvényhozás előtt kampányolnak azokban az ügyekben, amelyek őket vagy ügyfeleiket érintik.

A második magyarázat szerint az ügyvédek maguk is az adversarial legalism következményei, nem pedig okozói. Az Egyesült Államok társadalmi adottságai (mint például a jogi kultúra képlékeny jellege vagy a pénzügyi, üzleti és munkaügyi rendszerek decentralizált mivolta) egy olyan kormányzás és vitarendezés iránt teremtenek igényt, amely a pereskedésre és az ügyvédek nagyszámú megbízására nagy mértékben kiterjed. Az ügyvédek így tehát újratermelik a kontradiktórius kultúrát, miközben folyamatosan hajtják az adversarial legalism motorját.

Kagan összességében arra a konklúzióra jut, hogy az ügyvédek az adversarial legalism jelentős, de végső soron másodlagos okai.⁸² Friedman pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy az adversarial legalism nem egyedülállóan amerikai jelenség.⁸³ Habár az Egyesült Államokban

⁸⁰ Friedman 1995.7.

⁸¹ Friedman 1995.7.

⁸² Friedman 1995.8.

⁸³ Friedman 1995. 8-9.

alakult ki, és feltehetőleg ott figyelhető meg legteljesebb formájában, az előfeltételei – mint az alapját adó individualizmus, vagy a kultúrák keveredése a globalizáció folytán – számos Európai országban is ugyanúgy adóttak.

Marc Galanter szerint napjainkban tapasztalható egy ügyvéd-ellenesség, amely kifejezetten az adversarial legalism szembeni ellenmozgalom része.⁸⁴ Galanter gondolatmenete a „gazdasági ragadozó” kifejezéssel járul hozzá a teljes képhez, így nevezi ugyanis az a modern (és Galanter által igen problematikusnak ítélt) kritikai szemlélet az ügyvédeket, akik szükségtelenül magas számú pereskedéseikkel megakasztják az Egyesült Államok gazdasági fejlődését. Igen pontos és hihető magyarázatnak tartom a szerző azon elméletét, miszerint ez a hozzáállás valójában a gazdasági elit reakciója arra, hogy többé nem élvez exkluzivitást az ügyvédi képviselőthez való hozzáférés vonatkozásában.

Az adversarial legalism alapját képező ügyvéd-ellenesség mint a jogász szakma (és különösen az ügyvédek) felé irányuló első nagyobb társadalmi kritika a kritikai jogelmélet ismertető jegyeit hordozza magán. Az ügyvédeket ugyanis olyan, a jogi környezetet közvetlenül befolyásolni képes rétegnek látja, amely a saját érdekei érvényesítésére, egyúttal a kiszolgáltatottabb rétegek kárára használja fel eszközként a jogot. E jogelméleti irányzat hatása azonban szemléletesebben figyelhető meg a hátrányos megkülönböztetéseket sérelmező kritikákban.

4.2.2. Diszkrimináció

A kritikus hozzáállás a jogász szakmában való érvényesülés realitásait illetően érdekes módon az Egyesült Királyságban a leghangsúlyosabb. Egy 2019-es londoni felmérés adatai szerint⁸⁵, amelyet a *Legal Week* brit magazin 250 jogász között végzett el, a megkérdezett jogászok 75%-a érezte úgy, hogy a diverzitás nem jellemzi a szakmát, valamint csupán 2% volt azon a véleményen, hogy a jogi professzió a társadalmi csoportok széles spektrumát reprezentálja. A válaszokban a túlzott elitizmus és a társadalmi mobilitás nehézsége visszatérő elemek voltak, és az is kiderült, hogy a jogászok a társadalomhoz képest igen magas arányban érkeznek magániskolákból.

Habár elsőre a jogász szakmát beárnyékoló *elitizmus* gondolata determinisztikusnak hangzik, kétségtelenül akad igazság abban, hogy két hasonló tehetséggel és szorgalommal

⁸⁴ Friedman 1995.9.

⁸⁵ <https://www.law.com/international-edition/2019/09/12/industry-is-elitist-and-a-bit-of-a-bubble-say-london-lawyers/> Letöltés ideje: 2022.10.26.

megáldott joghallgató közül a stabil anyagi háttérrel rendelkező személy kedvezőbb esélyekkel indul a jó jegyek szerzését illetően.

A gazdasági elit által tisztességtelenül élvezett előnyök mellett a rasszizmus jelensége is a szakmát érő kritika tárgyát képezi. Umar Kankiya egy 2020-as cikkben írja le⁸⁶, milyen nehézségekkel kellett szembenéznie gyakorló jogásként afroamerikai származása miatt. Elmondása szerint a sikeres professzionális előmenetelhez többek között: több tanulmányi programba kellett jelentkeznie a jogi tanulmányai folytatásai során, mint vele egykorú társainak; sokszoros szakmai teljesítményt kellett nyújtania kollégáihoz képest az ügyvédi irodában, ahol dolgozott; valamint e kimagasló teljesítmény ellenére is évekkel többet várt az előléptetésekre, mint fehérbőrű munkatársai. A cikk mondanivalóját hatékonyan foglalja össze a szerző alábbi mondata: „*Nem azt mondom, hogy a szakmán belül minden egyes ember rasszista, távolról sem, de a rendszer úgy van felépítve, hogy a hozzám hasonlóan kinéző emberek számára eleve megnehezíti, hogy túl messzire jussanak.*”⁸⁷

Fontos megemlíteni, hogy a rasszizmus egy állandó tényező, amely azután sem szűnik meg, hogy a törekvő jogász már valóra váltotta hön áhított szakmai ambícióit. Ashleigh Parker Dunston Észak-Karolinában dolgozó afroamerikai származású kerületi bíró számos kisebb-nagyobb atrocitásról számol be a maga, jogász felmenői és egyéb jogi szakmát űző személyek oldaláról.⁸⁸ Ilyen például az alperes, aki „legközelebb egy fehér bírót szeretne”, a helyettes bíró, aki az ügyvédi köpenyben, kezében aktákkal a tárgyaló terembe lépő fekete ügyvéddel pusztán előítéletről közli, hogy „távozzon, mert ide csak ügyvédek jöhetnek be”, a védelmet képviselő ügyvéd, aki a bíró döntését követően annak faji hovatartozását emlegető, káromkodó szitokszavakat mormolva sétál ki a teremből, és így tovább.

Dunston emellett egy rövid esszében a szexizmus problémájára is felhívja a figyelmet.⁸⁹ Mikor még ügyvédként tevékenykedett, egyebek mellett többször is automatikusan titkárnőnek vagy gyakornoknak nézték, nem ösztönözték magasabb pozíciók betöltésére, valamint figyelmen kívül hagyták őt a bíró és a felek ügyvédjei részvételével zajló időpont-egyeztető előtárgyalásokon. Írásában röviden megosztja kollégái személyes tapasztalatait is, például olyan bírókról, akik automatikusan az ügyvédnő férfi gyakornokját üdvözltek a fél jogi képviselőjeként, annak ellenére, hogy az ügyvéd neve minden előzetesen benyújtott fájlon szerepelt, vagy még inkább megdöbbenő módon a női jogi képviselő férfi ügyfelét hitték az

⁸⁶ <https://www.lawgazette.co.uk/commentary-and-opinion/experiencing-systemic-racism-in-the-legal-profession/5104644.article> Letöltés ideje: 2022.10.30.

⁸⁷ Saját fordítás

⁸⁸ Dunston 2021.

⁸⁹ Dunston 2020. 10-11.

ügyvédnek és vice versa, annak ellenére, hogy a tárgyaló teremben lévő fizikai elrendeződés (védőpad, terem eleje) folytán a szerepek egyértelműek voltak.

A jogász szakma tehát magas presztízse és intellektuális követelményei ellenére korántsem mentes a hátrányos megkülönböztetés betegségétől. Ha összefoglalóan szeretnénk ezt a helyzetet a kritikai jogelmélet szempontjából értékelni, akkor úgy kellene fogalmaznunk, hogy a fehér, vagyonos anyagi háttérből származó férfiak alkotják azt a társadalmi réteget, amelyet jelenleg a jog és az ahhoz kapcsolódó jogász kultúra maradéktalanul kiszolgál.

4.2.3. Elfogultság

Az elfogultság a bírók szakmájában minősül a leginkább központi kérdésnek, hiszen a társadalomban minden bizonnyal az ő részrehajlásuk kelti a legnagyobb felháborodást. Kiindulópontnak természetesen Jerome Frank: *Emberi lények-e a bírók?* című ikonikus írását tekintem⁹⁰, nem csak azért, mert ékes példája annak, hogy a jogi realizmus hogyan hat a jogász kultúrára, hanem mert igen értékesnek tartom a mikropszichológiai tényezőkre vonatkozó megállapításait.

Frank perspektívája nézetem szerint két irányban is kitágítható. Először is, ő amerikai kontextusban beszél a bíraskodásról, ám meggyőződésem, hogy megállapításai a világ különböző pontjain megfigyelhető ítélkezési gyakorlatokra egyetemlegesen érvényesek. Másodszor, ez az esszé 1949-ben íródott, mégis úgy gondolom, hogy éppen olyan releváns ma, mint 73 évvel ezelőtt, még ha valóban nem is övezi akkora tabu már a bírói függetlenség illúziójának áttörését, mint annak idején. Igaznak vélem azonban napjainkban is azt a tézist, hogy a legtöbben közel sincsenek tisztában vele, valójában mennyire emberfelettinek látják a bírókat a saját képzeletükben.

Fontos kiemelni, hogy a bírói részrehajlások túlnyomó része nem rosszindulatból vagy rugalmatlanságból fakad, hanem olyan tudatalatti bevésségek, amelyek egyszerűen a bírók emberi mivoltából származnak. Nem elég, hogy minden egyes bíró egyéni gazdasági, politikai és társadalmi háttérrel rendelkezik, akár így akarja, akár nem, de olyan lélektani sajátosságokkal is, amelyek a legegyszerűbb tényállástisztázó perek eredményére is kihatnak. Ezek a tanúk kihallgatásánál különösen tetten érhetők. A konkrét bíró személyes múltja döntően befolyásolja a tanúra vonatkozó percepcióját, mind annak külseje, végzettsége, neme és életkora, mind viselkedésmódja, mimikái, vagy egyéb kevésbé nyilvánvaló, finom, de jelentős individuális tulajdonságai vonatkozásában. Ezek a tényezők közvetlenül módosítják azt, hogy a bíró hogyan

⁹⁰ Frank 1981. 333-341.

éli meg a kihallgatást, a tanúvallomás mely részeinek tulajdonít jelentőséget, illetve milyen következtetéseket von le mindebből. Már az ügy megismerése előtt rögzített preconcepciókkal rendelkezik tehát, amelyekkel nagy valószínűséggel nincs is tisztában.

Frank megfogalmazásában ráadásul az ítélkező bíró tulajdonképpen „a tanúk tanúja”, azaz a tanúkra vonatkozó összes torzító körülményt (például érzelmek, mentális állapot, aktuális környezet, vagy az emberi emlékezet rendkívüli törékenysége⁹¹) rá nézve is irányadónak kell tekinteni. Frank az írásában többször is hangsúlyozza, hogy a bírók nem gépek vagy robotok. E megfigyelése napjainkban egész más fényben értékelendő, hiszen a mesterséges intelligencia által folytatott ítélkezés mellett az egyik leggyakoribb érv az, hogy ezáltal megelőzhető volna mindenfajta részrehajlás.

Frank tehát utal arra, hogy a bíró döntéshozatalát nem csupán az olyan állandó tényezők befolyásolják, mint a személyes múltja és a társadalmi háttere, hanem olyan pillanatnyi benyomások is, mint az aktuális érzelmi vagy fizikális állapot. Ezt a tényt egyébiránt egy 2011-es izraeli kutatás sokatmondó eredménye támasztja alá, amely kimutatta, hogy a bírók jóval nagyobb eséllyel helyezik feltételes szabadlábra az elítéltet, amennyiben a tárgyalást közvetlenül megelőzően étkeztek, azaz nem éhesen döntenek.⁹²

Jogos kérdésként merülhet fel, hogy vajon a jól tájékozott laikus pusztán aggodalma azzal kapcsolatban, hogy a bíró elfogultan dönt, beleilleszthető-e a kritikai jogelmélet keretei közé. Ha ugyanis elfogadjuk a bírók ítélkezési gyakorlatát befolyásoló mikrotényezőket a tudatalatti folyamánnyaként, akkor értelemszerűen nem gondoljuk úgy, hogy a bírók szándékosan saját érdekeik érvényesítésére használják fel a jogot és élnek vissza hatalmukkal. Ehelyett egyszerűen elismerjük, hogy ők is emberek, akik ennél fogva nem képesek a tisztán objektív jogalkalmazásra. A franki gondolatmenet ezért valóban nem közvetlenül a kritikai jogelmélet, hanem a jogi realizmus irányzatának eredménye. Ezen irányzat képviselői tisztában vannak azzal, hogy az objektív ítélkezés víziója sosem válik realitássá. Ebből a szempontból tehát a jogász szakmát érő kritikák csoportjában a bírói elfogultság kivételesnek tekinthető. Ennek éppen az ellenkezője igaz azonban a korrupcióra, hiszen az azzal kapcsolatos aggodalom jellegzetesen a kritikai jogelmélet tanait jeleníti meg.

⁹¹ a témában ld.: Daniel Schacter: *Searching for Memory - The brain, the mind, and the past*. New York, Basic Books, 1996.

⁹² Danziger, Levav, Avnaim-Pesso: Extraneous factors in judicial decisions. In: *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, vol. 108, 2011, 6889–6892. o.

4.2.4. Korrupció

Hasonlóan az elfogultság problémájához, a korrupció vádja is elsősorban a bírói hivatás kontextusában releváns. Úgy gondolom, az általános felfogás a korrupt magatartást tisztán individuálisan elkövetett cselekményként értékeli, azaz kizárólag a jogász egyéni erkölcsi rendszerének tudja be, hogy valaki őt sikeresen megvesztegette. Meglepő lehet ehhez képest Peter Čuroš tanulmánya⁹³ a szlovák igazságszolgáltatás válságának magyarázatáról, amelyben központi szerephez jutnak a kollektív, kulturális tényezők.

Čuroš *Panoptikum-elmélete* nem csupán friss perspektívát kínál a korrupt posztkommunista szlovák bírósági kultúra kialakulására vonatkozólag, hanem általánosságban is elgondolkodtató támpontokat nyújt ahhoz, hogy miként érdemes megítélni a korrupció tömeges jelenségét egy jogrendszerben. A tanulmány nézetem szerint a szociológiai jogelmélet doktrínájából indul ki, ugyanis rávilágít arra, hogy nem számít, milyen magas százalékban felel meg a szlovák korrupcióellenes szabályozás az uniós elvárásoknak, és nem számít az sem, milyen szigorítások lépnek érvénybe a jogszabályokban, illetve mennyi személycsere történik a bíróságon, a bírók részéről a korrupcióra való hajlandóság mértéke nem csökken. Ez pedig pontosan annak tudható be, hogy a jogászai kultúra változása nélkül a jogászokat érintő jognormák üresek maradnak. Čuroš ezt úgy fogalmazza meg, hogy e jelenség során „*az igazságügyi habitus a hatalom alárendelt, elnyomott eszközéből az államhatalom strukturálisan független, de mentálisan függő ágává válik*”.⁹⁴

A Panoptikum-elmélet kontextusa az, hogy a szlovák bíróság függetlenségének hiányával kapcsolatos társadalmi elégedetlenség 2019-ben kicsúcsosodott az ún. Threema botrány következményeképpen. A Threema egy telefonos alkalmazás, amely segítségével kódolt üzenetváltás lehetséges. Ezt a kódot azonban egy házkutatás során egy Marián Kočner nevű üzletember mobilján feltörték, melynek eredményeként fény derült megannyi igazságszolgáltatásban dolgozó szereplő piszkos ügyleteire. Megrendelt ítéletek, kenőpénzek, fenyegetések, luxus nyaralások szerepeltek az üzenetekben, mégpedig konkrét bírák, ügyészek és államtitkárok neveihez köthető formában.⁹⁵

A korábbinál is égetőbbé vált a kérdés ezután, hogy mi lehet ennek a magas korrupciós rátának a magyarázata. Mint említettem, semmilyen „pozitív” szabályozási technika nem bizonyult alkalmasnak az elmúlt években a bírók sikeres megvesztegetésének mérséklésére, ennek pedig fő oka nem más, mint hogy egy olyan betegségről van szó, amelynek nem elég a

⁹³ Čuroš 2021. 1247-1281.

⁹⁴ Saját fordítás

⁹⁵ <https://felvidek.ma/2019/12/threema/> Letöltés ideje: 2022.10.31.

tüneteit kezelni, hanem az okát jelentő tényezőt szükséges beazonosítani és elpusztítani. Elmondható tehát, hogy a jogpozitivisták megközelítés a korrupció csökkentésében semmilyen eredményt nem tudott hozni, vagyis ez a jogelméleti irányzat kudarcot vallott egy, a jog állapotára vonatkozó valós probléma megoldásában.

A szlovák korrupció mértéke a bírók irányában tanúsított közbizalom hallatlanul alacsony értékeiben is jól látható. Egy felmérésben a megkérdezettek 52%-a gondolta úgy, hogy a bíróságokon hatalommal való visszaélés történik személyes haszonszerzés céljából, egy ügyvédek véleményét feltérképező kutatásban pedig a válaszadók 75%-a nem gondolta úgy, hogy az igazságügyi hatóságok hatékonyan kezelik a bírói korrupciót.⁹⁶ A helyzet még csak nem is a bírók esetleges alacsony fizetésének tudható be, hiszen a keresetük átlagon felüli.

A döntő ok valójában nem más, mint hogy a szocializmust követően az igazságszolgáltatás strukturális átrendeződése után a bírók csak *intézményes értelemben* váltak függetlenné, *a mentális függőségük* megmaradt.

Ezt a függőséget Čuroš a panoptikum-hasonlattal illusztrálja. A panoptikum egy olyan börtön, amelyet úgy terveztek, hogy egy központi pozícióból az őrk az összes fogoly celláját egyszerre megfigyelhessék anélkül, hogy a foglyok látnák őket. A rabnak ennél fogva nincsen információja arról, hogy éppen megfigyelik-e őt vagy nem, következésképp minden pillanatban úgy kell viselkednie, mintha a hatalom tekintete ráirányulna. Ez történt 1948-ban a kétszintű bírósági rendszerben is, ahol a központi bíraskodás a helyi bíraskodást folyamatosan ellenőrizte, így az igazságszolgáltatást a politikának való alávetettség dominálta. „*Idővel a rabok ellenállás és erőszak nélkül engedelmeskednek*”.⁹⁷

Elsőre azt gondolhatnánk, hogy a panoptikum a rendszerváltás bekövetkeztével megsemmisült, ám a valóságban a politikai kontroll dinamikája nem változott, csupán annyi történt, hogy az igazságügyi miniszter őrk-szerepét egy másik, az igazságügyön belüli személy vette át. Ez az a tényező, amit Čuroš *habitusnak* nevez. A habitus a bírók beállítódását jelenti arra, hogy alárendeltségben lássák magukat egy erősebb szereplőhöz képest, akinek kiszolgálása a saját biztonságukat és anyagi jólétüket eredményezi.

Ez tehát a korrupciós probléma Szlovákiában. A kritikai jogelmélet legtisztább formáját a bírók elfogultságát sérelmező kritikákban fedezhetjük fel, hiszen a jogászok a saját érdekeik érvényesítése érdekében, hatalmi helyzetüket kihasználva visszaélnék a joggal.

⁹⁶ Čuroš 2021. 1252-1253.

⁹⁷ Saját fordítás

A módszert, amelyet a panoptikum-modell áttörésére Čuroš ajánl, jelen dolgozatnak egy másik fejezetében ismertetem, tömören fogalmazva a megoldás a jogi oktatás átalakításában és a bírók önképének gyökeres megváltoztatásában rejlik.

4.2.5. A jogi oktatás kritikái

Észrevételem szerint a jogi oktatás kritikái a jogász szakmát művelők részéről nagyobb mennyiségben érkeznek, mint a laikus társadalom irányából, ami talán nem is meglepő, hiszen a rendszeren belülről a jogi oktatás sajátosságai elsőkézből megtapasztalhatók és analizálhatók. Pokol Béla a jogi oktatás két alapfunkciójaként a jogdogmatika rendszerének gondos átadását, valamint az általános jogászai gondolkodás kialakítását azonosítja.⁹⁸ Mindkét feladat kétségtelenül bonyolult vállalkozás, nem véletlen tehát, hogy számtalan kritika és alternatív javaslat ötvözi a jogi oktatás kérdését.

A kontinentális és angolszász jogcsaládok eltérő hangsúlyt helyeznek a jog elméleti és gyakorlati aspektusára, ennek következtében általánosságban elmondható, hogy míg Európa nagy része a teoretikus ismeretekre fókuszál, az Egyesült Államok rendszere a gyakorlat elsajátítását itéli fontosabbnak. A magyar jogi oktatás egyik legtöbbek által megfogalmazott kritikája az, hogy nem készít fel megfelelően arra, miként is fest a jog működése a gyakorlatban.⁹⁹ Erről eltérő elméletek szólnak. Mint az a fentiekben már említésre került, egyes nézetek szerint a jogpozitivizmus felfogásában elméleti ismeretekre egy gyakorló jogász sikeres tevékenységéhez nincs szükség, természetjogias megközelítésben viszont a jog erkölcsi feltételrendszerére vonatkozó tudás nélkül az alkalmazott jog valójában nem is jog.

A jogi oktatással kapcsolatban a kritikai jogelmélet akkor fogalmaz meg bírálatot, ha azt észleli, hogy az olyan jogdogmatikai fogalmi hálóra épít, illetve olyan joggal kapcsolatos szemléletmódot átadását teszi lehetővé a jogászság következő generációjának, amelyet a hatalmi elit alakított ki a saját érdekei szolgálatára. A szociológiai jogelmélet részleges győzelmét jelenti többek között a magyar és a fentebb hivatkozott indiai jogi oktatás, amelyek tantervükben intenzíven tartalmazzák a társadalomelméleti tárgyakat az árnyaltabb kontextus érvényesítése érdekében.

A továbbiakban három olyan kritikáról teszek említést, amelyeket egy főként empirikus szempont alapján választottam ki. Harmadéves joghallgatóként ugyanis e bírálatokkal visszatérő jelleggel, a közvetlen környezetemben is találkozom, így arra a következtetésre

⁹⁸ Pokol Béla: *Jogelmélet: Társadalomtudományi trilógia II.*, Budapest, Századvég Kiadó, 2005. 52-53. o.

⁹⁹ Pokol 2005. 54.;, Finesilver, Sherman G: The Tension Between Practical and Theoretical Legal Education: A Judge's View of the Gap. In: *BYU L. Rev.*, 1977, 1061. o.

jutottam, hogy valóban közel állnak ahhoz, hogy többségi álláspontot képviselő kritikának nevezhessem őket. Emellett megérzésem szerint összességében megfelelően univerzálisak is, így összhangban vannak dolgozatom áttekintő jellegével.

Deborah Maranville a joghallgatók részéről tömegesen megfigyelhető *kiégés* problémáját írja le.¹⁰⁰ Elmondása szerint a diákok szenvedélye az igazság érvényesítése, bonyolult jogesetek megoldása és az embereken való segítség iránt a képzés végére - ha egyáltalán eljutnak odáig – drasztikus mértékben lecsökken. A tűz kihuny és a lelkesedés helyét az apátia veszi át. Ez a jogi oktatás három főbb hiányosságából fakad, melyekből kettő véleményem szerint a jogi oktatásról általánosságban, helyi jogi hagyományoktól függetlenül is elmondható, ezért ezeket szeretném ismertetni.

Az első az, hogy a jogász képzés nem táplálja a hallgatók lelkét. Az egyetemre belépő tanulók tudományos, illetve elhivatottságból fakadó szenvedélyének lángját az oktatás elmulasztja tovább táplálni; a pragmatikus motivációkkal érkező diákokban nem ülteti el az iskola a szolgálatiság tradícióját, az intellektuális kihívásokra vágyók számára pedig az egyetem készség-fejlesztés helyett csupán még több szabályt képes nyújtani.

A második elem a konzisztens visszajelzés hiánya. Úgy vélem, ez a felsőoktatás egészét jellemzi, hiszen az egyetem a középszintű képzéshez képest sajátosan személytelen oktatási közeget nyújt. Tagadhatatlan, hogy a számonkérésről számonkérésre történő túlélési stratégiákra való szorítkozás nagyban megnehezíti a joghallgatói fejekben egy komplex, de átlátható rendszer és szemléletmód kialakulását.

A kiégés jelenségét követi a második főbb kritika, amely abban gyökeredzik, hogy *nem szükséges pedagógiai ismereteket elsajátítani ahhoz, hogy valaki egy egyetemen jogot oktathasson*. Deborah L. Borman és Catherine Haras közös publikációja valójában nem tekinti ezt a problémát húsbavágónak, ellenkezőleg, az írás könnyedén áthidalható kényelmetlenségként kezeli az oktatók ilyenén képzetlenségét, és segítségként számos stratégiát ismertet más tudományágak tanítási módszereiből.¹⁰¹ Nézetem szerint azonban a következmények, amelyekkel ez a körülmény jár, korántsem súlytalanok.

Borman és Haras írása ugyanis csak abban nyújt egy kis tudományos támogatást, hogy az oktatók azon tagjai, akik fejlődni kívánnak a tanítás terén, ezt megtehessék. Nem oldja meg viszont azokat a problémákat, amit a fejlődni nem kívánó, de pedagógiai készségek elsajátítására szoruló tanárok helytelen oktatási módszerei idéznek elő. Még csak szándékosság vagy kóros közömbösség sem szükséges az oktató részéről egy helytelen tanítási módszer

¹⁰⁰ Maranville 2001. 51–74.

¹⁰¹ Borman, Haras 2019. 357–391.

alkalmazásához, elég csupán olyan banális esetekre gondolnunk, mint a mikrofon használatát elutasító, motyogva kommunikáló oktató problémája, amely közvetlenül képezi akadályát a tudás átadásának, vagy egy olyan előadás megtartása, amely az emberi koncentrációs képesség törvényszerűségeit teljességében elmulasztja figyelembe venni. Nehezen vitatható a tény, hogy az oktató személye döntően befolyásolhatja az objektív tudás megszerzésének sikerét, ez pedig látványosan ütközik ki egy olyan egyetemi szak esetében, mint a jog, ahol összetett rendszerek megértésére, nagy mennyiségű tételes szabály memorizálására, a jogszabályokat átható absztrakt jogelvek megfelelő beépítésére és mindezek érdekében fokozott motiváltságra van szükség.

A harmadik lényegi kritikát Duncan Kennedy egyik munkájából merítem.¹⁰² Kennedy számos rendkívül fontos és gondolatébresztő kritikát fogalmaz meg nyers szavakkal ebben az esszében. Ilyen például az oktatás átpolitizáltsága, a diverzitás hiánya az oktatók körében, a társadalmi hierarchia újratermelésére tudatosan kitalált rendszer és még megannyi figyelemre méltó aspektus, számomra azonban mégis a *túlmisztifikáltság* jelensége a leginkább megragadó, amely a téves és túlzott ideológiák problémakörének képezi részét. Három kisebb komponensben fedezhető fel: a *jogi érvelés* mitikus szerepe által (amely laikusok számára érthetetlen, de valami elvont módon mégis legitimizálja a hatályos jogrendszer szabályait); a *készségfejlesztés* rejtélyes folyamatán keresztül (melynek során valóságos, szakmai visszajelzések hiányában nem érti a diák, hogy most mikor „gondolkodik jogászként” és mikor nem); valamint abban, hogy az *elméleti ismereteket a gyakorlati vonatkozásoktól teljesen elkülönítve*, az összefüggések megértését cseppet sem ösztönözve tanítják meg.

A jogi oktatás három lényeges kritikájaként tehát említésre került a tömeges kiégés jelensége, a jogi oktatók pedagógiai ismereteinek általános hiánya, valamint egy ideológiai agenda keretében a felesleges túlmisztifikáltság. Ezekre a problémákra is megkísérlek röviden reflektálni a következő alpontban.

¹⁰² Kennedy 2004. 32.

5. Potenciális megoldások

A dolgozat a fentiekben sokoldalú kritikákat jelenített meg a jogászi kultúra kutatásának elemzése során, amelyek vonatkozásában ehelyütt úgy helyes, hogy megoldások keresésére kerüljön sor.

A jogász szakmában tapasztalható *hátrányos megkülönböztetés* elleni harcban maga Dunston a tudatosság növelését alkalmazza legfőbb eszközként: nyilvánosan megosztja tapasztalatait a jelenséggel kapcsolatban és másokat is erre ösztönöz. Ezen kívül rasszizmusról szóló írásában az ún. Implicit Bias Test (implicit elfogultságot mérő teszt) kitöltésére is buzdít¹⁰³, amely az önreflexiót segíti elő, más szóval azt, hogy mindenki tisztába kerüljön a saját elfogultságaival, majd ezeket megtanulja korrigálni. Közösségi szinten pedig elengedhetetlen, hogy az elfogulatlan, nyitott hozzáállás más emberek felé az iskolák és munkahelyek helyi kultúrájának alapkövét képezze.

A második fentiekben említett probléma a Panoptikon-modell, amely felfogható akár úgy is, mint a jogász szakma szlovák válsága. Čuroš¹⁰⁴ az igazságszolgáltatást e hosszú évtizedek óta mérgező betegséget az ún. *fegyelem* (discipline) koncepciójával orvosolná.

A fegyelem ebben a kontextusban azt jelenti, hogy az azt tanúsító alany egy bizonyos szakmai identitást őszintén elfogad és tartósan a magáévá tesz. Az elfogadás kritériuma, hogy az pozitív legyen, ha ugyanis a fegyelem szabályait a jövőbeli jogász negatívan éli meg, akkor el kell hagynia a szakmát, hiszen a fegyelmezés kizárólag akkor működik, ha az egyének nem kívánják megszegni a szabályokat. Ez csak hosszú jogi képzés eredményeképp lehetséges, melynek során az alany általában nem is tudatosítja önmagában, hogy éppen elsajátítja a fegyelmet, annyira természetes és magától értetődő ez a folyamat. Ez az új identitás tehát a kommunikáció, a nevelés, az oktatás és a szakmai képzés által, szervezett környezetben, ismétlődő folyamatok következményeképpen sajátítható el, szabályai pedig a fegyelem körében betartandók. Fegyelem eredménye például a templomban 11 órakor tartott istentisztelet, a heti öt napon keresztül nyolc órán át tartó munkaidő, vagy hogy az ügyvédek öltönyben és bőrcipőben járnak be dolgozni.

Esetünkben tehát a fegyelem tartalma a demokratikus értékek elsajátítása mellett többek között egy olyan bírói/jogászi önkép kialakítása kell, hogy legyen, amelyben a mentális függetlenség a szakmai identitás egyik alappillére képezi.

¹⁰³ A teszt több kategóriában is (pl. szexuális orientáció, rassz, testsúly, nemek stb.) elérhető az alábbi linken: <https://implicit.harvard.edu/implicit/takeatest.html>

¹⁰⁴ Čuroš 2020. 23-49.

Következőként a jogi oktatás három megfogalmazott kritikájával szükséges foglalkoznunk. Ezek közül az első, azaz a kiegészítés ellen Maranville szerint első sorban azzal lehetne védekezni, ha a *tapasztalati alapú tanulás* (experiential learning) módszere a tanterv integráns részévé válna, azaz nem csupán fakultatív kurzusként lehetne választani.¹⁰⁵ A tapasztalati alapú tanulás lényege, hogy a hallgató már az első évtől kezdve valós szituációkkal kerül kapcsolatba, vagy minimum ezek realizisztikusan szimulált verzióival. Hús-vér emberek hús-vér problémáin keresztül nemcsak hatékonyabban sajátíthatja el a tudást, de jobban benne is marad eredeti küldetésstudatának vérkeringésében. A jogklinikai képzés optimális terepet nyújt ehhez. Ez az ötlet a jogi realizmus gyökereihez nyúl vissza,¹⁰⁶ hiszen esetjog-orientált megközelítést alkalmaz, lényege pedig abban áll, hogy nehéz szociális háttérrel rendelkező ügyfelek jogi problémáira a hallgatók egy szakmában jártas jogász felügyelete mellett pro bono jogi tanácsadást nyújtanak.

A kiegészítés mérséklése érdekében Maranville szerint különleges hangsúly helyezendő továbbá a *kontextus* mindenkor nyújtására is az oktatás során, vagyis, hogy a hallgató ne izoláltan, megfoghatatlanul absztrakt szinten próbáljon meg jogi koncepciókat memorizálni, hanem mindenkor képes legyen az aktuális tananyaghoz fejben a való élet relevanciáit is hozzátársítani.¹⁰⁷ Így nem lesz az a benyomása, hogy amit tanul, felesleges vagy értelmetlen, lelkesebben teszi tehát a jogi tudást magáévá.

Az oktatás érintő második bírálat kapcsán, amely az egyetem tanárainak pedagógiai képzetlenségével kapcsolatos, a Borman-Haras-féle interdiszciplináris megközelítés egy hatékony kezelési módszer kiindulópontjául szolgálhat. Fontos azonban véleményem szerint, hogy ez az ismeretszerzés ne opcionális legyen, hanem például egy alkalmassági vizsgának képezze részét, vagy az oktatás első hónapjai során számot kelljen adnia az újdonsült oktatónak a tartalmáról.

Meggyőződésem, hogy apró részletek tudatosítása is – mint például a beszéd közbeni artikuláció vagy a szövegdobozokkal túltelített diásorok mellőzésének fontossága egy előadás során, a rendszeres és megfelelő visszajelzés jelentősége a hallgató felé, illetve az ösztönző oktatói hozzáállás – drasztikus fejlődést volna képes generálni az oktatók általános tanítási módszerei terén, amely kétségtelenül a hallgatók szakmai eredményeinek javulását hozná magával.

¹⁰⁵ Maranville 2001. 58-59.

¹⁰⁶ Pokol Béla 2005. 55.

¹⁰⁷ Maranville 2001. 56-57.

Végezetül, az oktatásról szóló harmadik főbb kritika is reflexiót kíván. A Kennedy által megfogalmazott ideologizált jogi oktatás misztifikált jellege az előző két kritikánál absztraktabb problémát testesít meg, a szerző a megoldás ismertetése során ennek ellenére mégis egyértelműen gyakorlati lépésekben jelöli meg a helyes utat. Habár Kennedy a saját megoldását nem tekinti radikálisnak, úgy vélem, mégis határozottan annak mondható, hiszen szisztematikus változtatásra törekszik, mégpedig úgy, hogy egy alulról felépített lázadó mozgalom kialakulása révén tervezi megdönteni az oktatási rendszert.

Nézetem szerint érdemes a jogászai kultúrával kapcsolatos kritikáink megfogalmazása során ilyen jellegű megoldásokat is megfontolnunk, ezért most röviden ismertetem Kennedy alapötletét, azonban leszögezném, hogy nem minden esetben szükséges egy fennálló oktatási rendszert annak bizonyos hibái miatt gyökereiben megváltoztatni. Sokszor egyes rendszerbeli torzulások tünetszintű kezelése is elegendőnek bizonyulhat a probléma megszüntetésére, amint ezt a lentiekben egy tömör javaslatban meg is fogalmazom. A szerző azonban az idézett írásában egy átfogó rendellenesség (egy káros hierarchia újratermelése a jogi oktatásban) aspektusait fejti ki, és ennek kontextusában említi meg a túlmisztifikáltság problémáját, éppen ezért szorgalmazza a rendszerszintű megközelítés alkalmazását annak megoldására.

Kennedy az ideologizált jogi oktatás megszüntetésének kezdő lépéseként egy olyan olvasó-beszélgető, tanterven kívüli foglalkozás létrehozását ajánlja, ahol az oktatással szemben szkeptikus hallgatók és az ügyüket támogató tanárok közösen konstruktív vitákat folytathatnak a témáról. Ez lehetővé teszi, hogy a diákok ne veszítsék el kapcsolatukat eredeti eszményeikkel a túlideologizált oktatás eredményeképpen, valamint megfelelő intellektuális ösztönzésben is részesülhessenek. Szükséges e társulásnak idővel befolyásos szakemberekkel is kapcsolatba lépnie, például ügyvédekkel, akik akár eljőhetnek ezekre az alkalmakra előadást tartani. Mikor már kialakult egy átfogó, neves jogászokat is bevonó kapcsolatrendszer, szépen lassan elkezdődhet az oktatási rendszer megreformálása.

A magam részéről arra az esetre, ha szisztematikus problémák az adott oktatási intézményben nem figyelhetők meg, csupán a misztifikált jogi fogalmak elültetésére vonatkozó probléma érzékelhető, egy ellentétes, azaz felülről lefelé ható megoldást javasolnék. Az intézmény vezetőségének feladata az, hogy beleépítse az egyetemi oktatás kultúrájába azt az elvet, miszerint a jogi tanulmányok ilyen rejtélyesen absztrakt oktatási módszerétől tartózkodni kell.

6. Konklúzió

Kutatásom során beigazolódott az a feltevésem, hogy a jogi és jogász kultúrát érintő különböző jogelméleti tanulmányok alapgondolatai a legtöbbször világosan összeköthetők valamely jogelméleti irányzat értékrendszerével. A másik oldalról megfogalmazva, ezek az irányzatok a mai napig jelentős hatást gyakorolnak az általános jogi gondolkodásra. Ezt az összefüggést a dolgozatomban közvetlenül hasznosítani tudtam annak érdekében, hogy a jogi és jogász kultúra sajátosságait egy egyedi nézőpontra keresztül, a jogelméleti irányzatok értelmezési keretéhez folyamatosan visszatérve vizsgálhassam meg. E különleges nézőpont segítségével pedig számos lényegi megállapításra jutottam a tág értelemben vett jogi kultúra története és szabályszerűségei kapcsán.

A természetjog megszilárdította azt a nézetet a jogi gondolkodásban, hogy a jogszabályok nem önmagukból, hanem egy erkölcsi értékrendből nyerik a legitimációjukat, ezért a társadalom aktívan gondolkodik például azon, hogy vajon méltányos döntést hozhat-e ügyükben egy emberi elfogultságoktól korántsem mentes bíró. A jogpozitivizmus által propagált jogbiztonság a jogi oktatásban megjelenik fontos jogállami értéknek, egy súlyos korrupciós krízis megoldási módszerként azonban ez az irányzat elbukott. A szociológiai jogelmélet alapjain nyugszik a társadalomtudományi tantárgyak oktatása a jogi egyemen, valamint a jogi kultúra gyakorlati jelentőségének, azaz élő mivoltának legpontosabb magyarázata. A kritikai jogelméletek hívják fel a figyelmet a jogász szakmában tapasztalható hátrányos megkülönböztetés különböző formáira, valamint behozzák a politikai szempontokat is a jogelméleti szemléletek tárgykörébe. A jogi realizmus felhívja a figyelmet a bírói jogalkalmazás realitásaira anélkül, hogy szerepének fontosságát eltagadná a jogrendszerben, így továbbra is helyet biztosít a bírói mérlegelés intézménynek a jogi kultúrában.

A jogelméleti irányzatok e különleges relevanciáján felül képet nyertem arról is, hogy az Egyesült Államok mennyire egyedi színtere a jogi és jogász kultúra működési folyamatainak. Individualizmus, adversarial legalism, szövetségi hitvallás, jogi realizmus és bírói elfogultság, a kritikai jogelméletek mély beágyazottsága, ügyvédi irodák vállalati dominanciája – ezek mind különleges szint visznek az amerikai jogi kultúra mechanizmusába.

Egyértelművé vált számomra az is, hogy töménytelen mennyiségű publikáció áll rendelkezésünkre a jogi és jogász kultúra témakörén belül, hiszen maga a kutatási terület is rendkívül tág, ezért is vált szükségessé figyelmemet első sorban a Közép-Nyugat-Európai és az Észak-Amerikai régiókra korlátoznom. E kiterjedt tudományos archívumból az is következik, hogy lehetőségünk van rendkívül sokoldalú képet kapni e jelenségekről. A jogtudósok

munkáikban gyakran reflektálnak egymás megállapításaira, ezzel szüntelenül formálódó és gondolatébresztő paradigmákat alakítva ki.

A jövőre nézve mind a jogi és jogászai kultúrára vonatkozó további tudományos elemzések elkészítését és ennek során új összefüggések felismerését, mind a jogelméleti irányzatok illetően kutatómódszertani eszközként való felhasználását üdvösnek tartanám. Meggyőződésem, hogy e területeken számos tanulmány járulhat még hozzá a konstruktív jogelméleti diskurzustól.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Beattie, J. H. M.: Understanding and Explanation in Social Anthropology. In: *The British Journal of Sociology*, vol. 10, no. 1, 1959, 45. o.
- Bencze Mátyás: Jogelmélet, jogszociológia és szociológiai jogelmélet. Egy elhatárolási kísérlet. In: *Jogelméleti szemle*, 1./2006.sz. 1-5 o.
- Blankenburg, Erhard: Patterns of Legal Culture: The Netherlands Compared to Neighboring Germany. In: *The American Journal of Comparative Law*, vol. 46, no. 1, 1998, 1–41. o.;
- Bódig Mátyás - Zödi Zsolt (szerk.): *A jogtudomány helye szerep és haszna; tudományódszertani és tudományelméleti írások*. MTA TK Jogtudományi Intézet - Opten Informatikai Kft., Budapest, 2016.
- Borman, Deborah L., Catherine Haras: Something Borrowed: Interdisciplinary Strategies for Legal Education. In: *Journal of Legal Education*, vol. 68, no. 2, 2019, 357–391. o.
- Cotterrell, Roger: *Law, Culture & Society*. Burlington, Ashgate, 2006, 83–88. o.
- Coutin, Susan: The Comparative Study of Legal Culture Winter 2003. In: *Political and Legal Anthropology Review*, vol. 26, no. 2, 2003, 223–234. o.
- Čuroš, Peter: On the Missing Discourse Concerning Legal Professions. In: *Právny obzor*, 103, 2020, 23-49 o.
- Čuroš, Peter: Panopticon of the Slovak Judiciary – Continuity of Power Centers and Mental Dependence. In: *German Law Journal*, 2021, 1247-1281. o.
- Danziger, Levav, Avnaim, Pessó: Extraneous factors in judicial decisions. In: *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 2011, 108 (17) 6889–6892. o.
- Deflem, Mathieu: Legal Profession. In: *The Blackwell Encyclopedia*, 2007. https://deflem.blogspot.com/2007/12/legal-profession-2007.html?fbclid=IwAR3CPuZq5GIAQa323Ptnqc1QdES6iXAevSkxX4RCHJWLAp_xaYGX80M_4Oek Letöltés ideje: 2022.10.27.
- Dunston, Ashleigh P.: A call to action: fighting racial inequality behind the bench. In: *Campbell Law Review*, 2021, vol. 43. issue 1.
- Dunston, Ashleigh P.: Sexism: The Elephant in the Courtroom. In: *The North Carolina State Bar Journal*, 2020., 10-11. o.

- Fekete Balázs – Molnár András – Nagy Tamás – Nagy Zsolt – Szerletics Antal – Vinnai Edina – Zétényi András: *Tanulmányok a kortárs jogelméletről*. ELTE Eötvös Kiadó Budapest, 2015., 15-20. o. (A fejezet címe: Nagy Zsolt: A jogszociológia és a szociológiai jogelmélet kutatási irányai)
- Fekete Balázs: A kortárs jogi kultúra fogalom eredete: Lawrence M. Friedman a jogi kultúráról. In: *MTA Law Working Papers Budapest*, 2016/9.sz. 2. o.
- Fézer Tamás: A természetjogi gondolkodás fejlődése és hatása a személyiségi jogi elméletekre. In: *Jogelméleti Szemle*, 3/2004. sz.
- Ficsor Krisztina: Jogi formalizmus. In: *JAKAB András – KÖNCZÖL Miklós – MENYHÁRD Attila – SÜLYÖK Gábor (szerk.): Internetes Jogtudományi Enciklopédia* (Jogbölcsélet rovat, rovatszerkesztő: SZABÓ Miklós, JAKAB András) <http://ijoten.hu/szocikk/jogi-formalizmus> (2021), 5. o.
- Finesilver, Sherman G: The Tension Between Practical and Theoretical Legal Education: A Judge's View of the Gap. In: *BYU L. Rev.*, 1977, 1061. o.
- Fleck Zoltán: Jogelmélet kontextusban. In: *Zsidai, Ágnes; Nagypál, Szabolcs (szerk.) Sapere aude*, ELTE Eötvös Kiadó (2017) 18.o.
- Frank, Jerome: *Courts on Trial — Myth and Reality in American Justice* (Princeton University Press, 1949), New York, Atheneum, 1963, 146—156
- Frank, Jerome: Emberi lények-e a bírák?, In: *Jog és filozófia*, Szerk.: Varga Csaba, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981, 333-341. o.
- Friedman, Lawrence M.: The Concept of Legal Culture: A Reply. In: *David Nelken (ed.): Comparing Legal Cultures*. Brookfield, Dartmouth Publishing Company 1997, 34. o. Fordítás: Papp Szebasztián, <https://adoc.pub/a-jogi-kultura-a-jogi-kultura-fogalma-a-nehezsegek.html> 2022.10.20.
- Friedman, Lawrence M., Harry N. Scheiber: Legal Cultures and the Legal Profession. In: *Bulletin of the American Academy of Arts and Sciences*, vol. 48, no. 5, 1995, 7., 11. o.
- Friedman, Lawrence M.: The Concept of the self in legal culture. In: *Cleveland State Law Review*, Stanford University, 1990
- Friedman, Lawrence M.: The Same Only Different: Reflections on Robert Kagan's Adversarial Legalism. In: *Law and Social Inquiry* vol. 45, 2020, 1170-1184. o.
- Friedman, Lawrence M: Is There a Modern Legal Culture?. In: *Ratio Juris*, Vol. 7. No. 2, 1994, 119. o.

- Frivaldszky János: *Természetjog*. Szent István Társulat az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest, 2001, 301. o.
- Goodhart, A.L.: Legal Theory. In: *The Modern Law Review* 8, no. 4 (1945): 229. o.
- H. Szilágyi István: Jogi kultúra vagy társadalmi jogtudat? In: *Acta Humana* 2021/3. sz. 98., 110-111. o.
- Hart, H. L. A.: Positivism and the Separation of Law and Morals. In: *Harvard Law Review*, vol. 71, no. 4, 1958, 595-599. o.
- Horváth Sándor OP: *A Természetjogról*. Szent István Társulat, Az apostoli Szentszék könyvkiadója, Budapest, 2012. 287. o.
- <http://lexikon.katolikus.hu/J/jogpozitivizmus.html> Letöltés ideje: 2022.10.20.
- <http://mek.niif.hu/02100/02115/html/3-988.html> Letöltés ideje: 2022.10.24.
- <https://law.stanford.edu/publications/the-same-only-different-reflections-on-robert-kagans-adversarial-legalism/> Letöltés ideje: 2022.10.26.
- <https://mek.oszk.hu/02100/02185/html/1183.html> Letöltés ideje: 2022.10.20.
- <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-neprajzi-lexikon-71DCC/k-72CDA/kulturalis-antropologia-730FE/> Letöltés ideje: 2022.10.24.
- <https://www.encyclopedia.com/social-sciences/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/law-and-legal-systems> Letöltés ideje: 2022.10.30.
- <https://www.law.com/international-edition/2019/09/12/industry-is-elitist-and-a-bit-of-a-bubble-say-london-lawyers/> Letöltés ideje: 2022.10.26.
- https://www.law.cornell.edu/wex/critical_legal_theory 2022.10.23.
- <https://www.lawcareers.net/Explore/Oracle/14122021-Are-law-firms-elitist> Letöltés ideje: 2022.10.26.
- <https://www.lawgazette.co.uk/commentary-and-opinion/experiencing-systemic-racism-in-the-legal-profession/5104644.article> Letöltés ideje: 2022.10.30.
- <https://www.psychiatry.org/patients-families/what-is-psychiatry> Letöltés ideje: 2022.10.27.
- <https://www.romansinfocus.com/sites/www.romansinfocus.com/files/Law%20Transcript.pdf> Letöltés ideje: 2022.10.27.
- <https://www.studocu.com/row/document/university-of-professional-studies/jurisprudence/sociological-jurisprudence-and-the-sociology-of-law/15485864> Letöltés ideje: 2022.10.20.

- Hunt, Alan: The Critique of Law: What Is ‘Critical’ about Critical Legal Theory?. In: *Journal of Law and Society*, vol. 14, no. 1, 1987, 5–19. o.
- Kelsen, Hans: The Pure Theory of Law and Analytical Jurisprudence. In: *Harvard Law Review*, vol. 55, no. 1, 1941, 44. o.
- Kennedy, Duncan: *Legal education and the reproduction of hierarchy*. New York and London, New York University Press, 2004, 32. o.
- Klare, Karl: Legal Culture and Transformative Constitutionalism. In: *South African Journal on Human Rights*, 14:1, 1998, 166-167.o.
- Kurkchian, Marina: Russian Legal Culture: An Analysis of Adaptive Response to an Institutional Transplant. In: *Law & Social Inquiry*, vol. 34, no. 2, 2009, 337–364. o.
- Letenyei László: Kulturális antropológia Elmélettörténet, In: *TeTT Consult*, Typotex Kiadó, 2012., 22.o.
- Lydon, Ghislaine: Islamic Legal Culture and Slave-Ownership Contests in Nineteenth-Century Sahara. In: *The International Journal of African Historical Studies*, vol. 40, no. 3, 2007, 391–439. o.
- Maranville, Deborah: Infusing Passion and Context into the Traditional Law Curriculum Through Experimental Learning. In: *Journal of Legal Education*, vol. 51, no. 1, 2001, 51–74. o.
- McKnight, Rebecca, Jonathan Price, John Geddes: Psychiatry and the law. In: *Psychiatry*, Fifth Edition Oxford, 2019.
- Michaels, Ralf: Legal Culture. In: *Oxford Handbook of European Private Law*, Oxford University Press, 2011, 3. o.
- Michaels, Ralf: Legal Culture. In: *Oxford Handbook of European Private Law*, Oxford University Press 2011. 2., 3. o.
- Nagy Zsolt: Korunk jogászképzési rendszerei. In: *Jogelméleti Szemle*, 2005/1.sz.
- Nelken, David: Disclosing/Invoking Legal Culture: An Introduction. In: *Social & Legal Studies*, 4., 1995, 435–452 o.
- Nelken, David: Using The Concept of Legal Culture. In: *Australian Journal of Legal Philosophy*, 29, 2004, 8. o.
- Pokol Béla: *Jogelmélet: Társadalomtudományi trilógia II*. Budapest, Századvég Kiadó, 2005. 52-53. o.
- Pound, Roscoe: Theories of Law. In: *The Yale Law Journal*, vol. 22, no. 2, 1912, 4., 122, 125. o.

- Pődör Lea: Jogászi hivatások. Oktatási segédlet a Jogszociológia 2. c. tárgyhoz. Győr, SZE DFK Jogelméleti Tanszék, 2017/2018. tanév II. félév. <https://jet.sze.hu/images/Jogszociol%C3%B3gia/P%C5%91d%C3%B6r%20Lea%20Jog%C3%A1szi%20hivat%C3%A1sok%20-%20a%202018%20m%C3%A1jus%203-i%20ea-hoz%20.pdf> Letöltés ideje: 2022.10.28.
- Schacter, Daniel L.: *Searching for Memory: The brain, the mind, and the past*. New York, Basic Books, 1996.
- Sharma, K. L.: Sociology of law and legal profession: A crosscultural theoretical perspective. In: *Journal of the Indian Law Institute*, vol. 24, no. 2/3, 1982, 537., 538., 545. o.; Sharma, K. L.: SOCIOLOGY OF LAW AND LEGAL PROFESSION : A
- Stephen O Sullivan, Philip A. Pecorino: Ethics - An Online Textbook. 2002. https://www.qcc.cuny.edu/socialsciences/ppecorino/ethics_text/chapter_7_deontological_theories_natural_law/Problems_with_Natural_Law.htm 2022.10.20.
- Sulyok Tamás: *Az ügyvédi hivatás alkotmányjogi helyzete*. <http://www.juris.u-szeged.hu/download.php?docID=13423> 2022.10.30. 18. o.
- Susan S. Silbey: Legal Culture and Legal Consciousness. In: *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, Elsevier, 2001, 8624–862. o.
- Takács Péter: *A szociológiai jogelméletek helye a jogi gondolkodásban*. <https://jet.sze.hu/images/Jogszociol%C3%B3gia/T.%20P.%20A%20szociol%C3%B3giai%20jogelm%C3%A9letek%20helye%20a%20jogi%20gondolkod%C3%A1sban%20.pdf> 7.o. Letöltés ideje: 2022.10.27.
- Tamanaha, Brian Z: A Vision of Social-Legal Change: Rescuing Ehrlich from “Living Law”. In: *Law & Social Inquiry*, vol. 36, no. 1, 2011, 298. o.
- Turpin, C. C.: THE RECEPTION OF ROMAN LAW. In: *Irish Jurist (1966-)*, vol. 3, no. 1, 1968, 172. o.
- Wacks, Raymond: Critical legal theory. In: *Philosophy of Law: A Very Short Introduction. 1st edn, Very Short Introductions* (Oxford, 2006; online edn, Oxford Academic, 24 Sept. 2013), <https://doi.org/10.1093/actrade/9780192806918.003.0006> Letöltés ideje: 2022.10.23.
- Weber, Max: *On Law in Economy and Society*. New York: Simon and Schuster, 1954, 5. o.